THE

PRINCESS OF WALES SARASWATI BHAVANA TEXTS

No. 6.
[PART I.]

THE

BHĀVANĀ VIVEKA

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY
BENARES.

1922

Price, 12 Annas.

SARASVATI-BHAVANA
BENARES
GOVT. SANSKRIT LIBRARY

THE

PRINCESS OF WALES SARASWATI BHAVANA TEXTS

EDITED BY

GANGĀNĀTHA JHA

AND

GOPĪNĀTHA KAVIRAJ

No. 6.

THE

BHĀVANĀ VIVEKA

BENARES:
Printed by Rameshwar Pathak, at the Tara Printing Works.

1922

मण्डनमिश्रविरचित:

भावना विवेकः

(सटीकः)

THE

BHĀVANĀ VIVEKA

OF

MANDANA MISRA

WITH

THE COMMENTARY

OF

BHATTA UMBEKA

EDITED WITH INTRODUCTION

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GANGĀNĀTHA JHĀ,
M. A., D. LITT.,
Principal, Government Sanskrit College, Benares.

Printed by Rameshwar Pathak, at the Tara Printing Works,
Benares.
&
Published under the authority of the Government of the United
Provinces by the Superintendent of the Government Press,
Allahabad.

PREFATORY NOTE.

It is for the first time that the text of Maṇḍana Miśra's Bhāvanā Viveka as well as that of its Commentary by Bhaṭṭa Umbeka are being laid before the public. In the history of both Mīmānsā and Vedānta the place of Maṇḍana or Sureśvara—the name which he assumed on his conversion—stands almost unique. In Vedanta his works, viz., the independent tracts such as Naiṣkarmyasiddhi and Brahmasiddhi, and the Vārtikas on Śaṅkara's commentaries on some Upaniṣads and on his Dakṣiṇāmūrti Stotra have been known for long. Of these Brahmasiddhi awaits publication. In Mīmānsā his Vidhiviveka with Vāchaspati's Commentary Nyāyakaṇikā has been published. Vibhramaviveka still remains to see the light. Bhāvanāviveka is the work now given out.

Maṇḍana is believed to have been as a Mīmānsaka a pupil of Kumārila Bhaṭṭa and as a Vedāntist in later life a disciple of Śaṅkarāchārya. Vāchaspati commented on his Vidhiviveka as well as Brahmasiddhi in Nyāyakaṇikā and Brahmatattvasamīkṣā respectively. It is therefore likely that Maṇḍana lived in the early part of the 9th Century.

The text is accompanied by a running commentary attributed to one Bhaṭṭa Umbeka. There is reason to believe, as it will be clear in the Introduction that will follow in part 2, that it is almost the earliest commentary existing on the work.

The present edition is based on two Manuscripts. :

(1) Manuscript marked as क containing both the text and the commentary and belonging originally to the private

collection of Babu Govinda Das of Benares and now in possession of the present editor. It contains 109 leaves (fols. 1-32, 1-9, 11-78), with '9' lines per page, and 33 letters per line. Script, Nāgarī.

(2) Manuscript marked as ख containing only the text belonging to the Library of the India Office, London and lent through the kind offices of Dr. F. W. Thomas, the learned Librarian of the said Library. It consists of 20 leaves, (fols. 1-2 4 17 19-22), with 8 lines per page and 41 letters per line. Script, Nāgarī.

The Manuscripts are both defective, but an attempt has been made in the direction of ensuring accuracy in the text as far as possible, though the editor is painfully aware of the many imperfections that are still to be found. But considering the extreme rarity of the works and their unique value it is to be hoped that the public will accord to them, even in the form in which they are presented, the welcome which they undoubtedly deserve.

GANGA NATHA JHA.

मण्डनमिश्रकृतः

भावनाविवेकः

सटीकः

संसर्गमोहितधियो विविक्तं धातुगोचरात् ।
भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते ॥१॥

यस्य स्फुरन्ति युगपत् सकलाः पदार्था
यश्चैक एव जगदारभते समग्रम् ।
तस्मै जगत्त्रयनताय महेश्वराय
कृत्वा नमः क्रियत एष मया प्रबन्धः ॥ १ ॥

प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्य विषयसम्बन्धप्रयोजनान्यस्य च विचारस्य हेतुं तद्बीजं च दर्शयति—**संसर्गेति** ।

विविच्यमाना भावना विषयः । तद्विवेकश्च प्रयोजनम् । ग्रन्थविवेकयोश्च साध्यसाधनभावलक्षणः संबन्धः । मोहितधिय इत्यन्तेन विषयस्यास्पष्टत्वमुक्तम् । संसर्गग्रहणेन च तद्बीजमुपन्यस्तम् । पचतीत्यादिशब्देभ्यो धात्वर्थसंसृष्टैव भावना प्रतीयते न तद्विविक्ता । अतो लाक्षारक्तमिव स्फटिकं, धात्वर्थसाध्यं मन्यमानेभ्यो भ्रान्तेभ्यः स्वाभाविकसाध्यत्ववर्जितं संयोगविभागात्मकपाकादिधात्वर्थेभ्यो भावासंस्पर्शकृतं साध्यत्वमनुभवद्भयस्तद्विवेकः प्रतिपाद्यत इति श्लोकार्थः । कर्त्तव्यं च पाकादिधात्वर्थेभ्यो भावनाविवेकप्रतिपादनम् । तदभावे "यजेत स्वर्गकामः" इत्यस्य वाक्यस्य 'यागेन भावयेत् स्वर्गम्' इत्येतस्मिन्नर्थे प्रामाण्यं न स्यात् । वक्ष्यति च "तदित्थं यागादिव्यतिरिक्तभावनाभावाद् यागेन भावयेत्स्वर्गमित्यर्थः परिकल्पितः" इति । ननु किं करोति ? पचति इति स्पष्टभावनावचनकरोतिसामानाधि-

---

मीमांसकैकदेशिनः प्रत्याह-संसर्गमोहितधिय इति । संसर्गमोहितधियः=ऐकाधिकरण्यमोहितधियः । भावात्मानं=भावनास्वरूपम् ॥

तथा ह्याहुः—

सामानाधिकरण्यात्तदर्थभेदाभिधाऽनुमा ।
न तादर्थ्यानुमानाद्वा वृक्षतां शिंशपाश्रुतिः ॥

इह खलु गगनशशविषाणयोरक्रियमाणत्वादभवतोऽभवतश्च घटादेस्तथात्वाद्भवत्यर्थस्य कर्तुः करोतिकर्मता । तथा च[1] भवितुः करोत्यर्थस्य कर्त्ता प्रयोजक इति भवतेः प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते । तेन स भावना, करोतिसमानाधिकरणाश्च पचत्यादय इति तेषां तदर्थत्वानुमानम् ।

करण्येन धात्वर्थाद्विविक्ता करोतिवाच्या प्रयोजकक्रियात्मिका भूतिकर्तृकर्मिका भावना प्रतीयत एव । तथोक्तम्—

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ।
सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥ इति ।
नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥
तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः ॥ इति ॥

अथ भवतः कथं व्यामोहः इत्याशङ्क्याह—तथा ह्याहुरिति ।

किं करोति ? पचति इति सामानाधिकरण्यात्तदर्थविशेषाभिधाय्याख्यातमित्यनुमानं प्रवर्तते न करोत्यर्थाभिधायीति । 'वृक्षः शिंशपा' इत्येवमादौ सामान्यविशेषवचनयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् । न हि वृक्षत्वसामान्यवचनः सन् शिंशपादिशब्दो वृक्षशब्देन सह समानाधिकरणः प्रयुज्यते, अपि तु तद्विशेषवचन इति श्लोकार्थः । तत्राशङ्कां तावद्विवृणोति—इहेति ।

तथात्वात् क्रियमाणत्वादित्यर्थः । 'इह' इत्यादिना 'करोतिकर्मता' इत्येवमन्तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां भूतिकर्तुर्भाव्यत्वं विवृतम् । तथा च भवितु-

---

१ खपुस्तके 'च' शब्दो नास्ति ।

तदसत् । एकाधिकरणता हि तदर्थभेदाभिधान-निमित्तं नैकार्थ्यमवगमयति । तादृशोः सहप्रयोगानुपपत्तेः । न खलु वृक्षता शिंशपादिशब्द[1]गोचरः अपि त्वभिधेयपरिप्रापिततया गम्यमाना । तदिदमैकाधिकरण्यं स्फुटं विपर्ययसाधनम् ।

विशेषाभिधानोन्नयनमेवेत्थमिति चेत् ? ।

न, तस्याः प्रत्ययार्थत्वेनाभ्युपगमात् । प्रत्ययस्य चैकत्वे वाचकभेदादृते वाच्यनानात्वायोगात् ।

धातवस्तु नानात्मानः करोतिसमानाधिकरणतया तदर्थभेदाभिधायिन इति सांप्रतम् ।

घटादेः करोत्यर्थस्य यः कर्ता स प्रयोजक इति ग्रन्थयोजना । प्रयोजकव्यापारवचनणिच्प्रत्ययान्तत्वेन भावनाशब्दः करोत्यर्थमाचष्ट इत्यनेन करोत्यर्थस्य भावनात्वं विवृतम् । यदा च भूतिक्रियाकर्तुर्भाव्यत्वं तदा घटक्रियाकर्तुः प्रयोजकत्वम् । भवनक्रियाकर्तुः प्रयोज्यकोटिनिक्षेपात् । एवं करोत्यर्थः प्रयोजकव्यापार इति स एव भावनेत्यर्थः ।

इदानीमुत्तरं विवृणोति--तदसदिति ।

ननु 'वृक्षः शिंशपा' इत्यादिवत् करोति पचतीति सामानाधिकरण्यात्तद्विशेषाभिधानोन्नयनमेव भविष्यति । ततश्च विशेषरूपभावनाभिधायित्वं सिद्धमाख्यातस्येति चोदयति–विशेषेति ।

तत्र परिहारमाह—न तस्या इति ।

प्रत्ययः पच्यादिषु कथमनेकमर्थमेको ब्रूयात् । औत्सर्गिकैकार्थ्यापवादकव्युत्पत्तिभेदस्य गवादिशब्दवन्नात्र दर्शनमस्तीत्यैकार्थ्यमेव न्याय्यम् ।

तवापि तर्हि किंनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षिते स्वपक्षस्य व्यतिरेकं दर्शयति—धातवस्त्विति ।

---

१ ख पुस्तके 'शब्द' शब्दो नास्ति ।

अपि च—

भावाभावे प्रयोगस्य द्विधापि खलुदर्शनात् ।
धात्वर्थवर्ति सामान्यं करोत्यर्थमुपागमत् ॥

किं करोति घण्टा ध्वनतीति न ध्वनिजन्यमन्यत् ।

सदपि वा न विवक्षितं धात्वर्थमात्रजिज्ञासनात् । तथा च नाभूतप्रादुर्भावनम् । अतो वस्तुतस्तदभावेपि प्रयुज्यमानस्य करोतेरिह कुतस्तदर्थः ।

तथा का क्रिया पाक इति धात्वर्थमात्रस्यात्र जिज्ञासनाद्भावनायास्त्वपरामर्शान्न भावनाविशेषनिमित्तमैकाधिकरण्यम् ।

गम्यमानापेक्षमिति चेत् ? ।

अतश्च न भावनाविशेषाभिधाननिमित्तमैकाधिकरण्यमित्याह— **अपिचेति ।**

भावनाया अभावेऽप्याख्यातसमानाधिकरणस्य नामसमानाधिकरणस्य च करोतेः प्रयोगो दृष्ट इति धात्वर्थसामान्यमेव करोत्यर्थः । तद्विशेषाश्च पाकध्वननादयो नामाख्यातार्था न भावनाविशेषा इति गम्यते। भावनाभावश्चाख्याते भाव्याभावात्, नाम्नि तु तत्प्रतिपादनयोग्यशब्दाभावादिति ।

तत्राख्यातसमानाधिकरणस्य करोतेस्तावद्भाव्याभावनिमित्तभावनाभावे प्रयोगमुदाहरति—**किमिति ।**

अकर्मकत्वाद्धातोरनपेक्षितं कर्म न विद्यत इत्यर्थः ।

नन्वनपेक्षितमपि सुखदुःखादि ज्ञानं च कर्मास्तीति कथं भाव्याभाव इत्याशङ्क्याह—**सदपीति ।**

विद्यमानमप्यनपेक्षितत्वादसंबध्यमानं न भाव्यमित्यर्थः ।

इदानीं नामसमानाधिकरणस्य करोतेर्भावनाप्रतिपादनयोग्यशब्दाभावनिबन्धनभावनाभावे प्रयोगमाह—**तथेति ।**

नन्वत्रापि गम्यमानभावनाविशेषनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यमिति नास्ति व्यभिचार इति चोदयति—**गम्यमानेति ।**

न, तिङन्तेष्वपि प्रसङ्गात् ।

प्राधान्यात्तिङन्तेष्वभिधेयत्वमिति चेत् ।

नेहापि तद्विशेषप्रश्नाद्धात्वर्थस्य तल्लक्षणार्थत्वात्प्राधान्यमभिन्नम् ।

अतः सकलधात्वर्थानुयायिनः करोतेः तत्सामान्यमर्थो नाभूतप्रादुर्भावनमिति शब्दप्रवृत्तिविदः प्रतिपेदिरे ।

तथा चोचुः "क्रियावचनो धातुः । कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचत्यादयः इति?, यदेषां करोतिसामानाधिकरण्यम् । कृञ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः, क्रियाविशेषवचनाः पचत्यादयः" ।

अथ मतं न[2] भाव्यरहितो धात्वर्थः । सर्वेण तेन किंचिदसज्जन्यते ।

तत्र परिहारमाह—न तिङन्तेष्विति ।

तद्यत्र[1] गम्यमानभावनानिबन्धनमैकाधिकरण्यं ततस्तिङन्तेष्वपि तथैव स्यादिति न तत्र सामानाधिकरण्याद्भावनाभिधानं सिध्येत् । अथ प्राधान्यप्रतिपत्त्यनुगृहीतं सामानाधिकरण्यमभिधेयत्वे हेतुः । तच्च तिङन्तेष्वस्तीति युक्ता व्यवस्थेति चोदयति—प्राधान्यादिति ।

परिहारमाह—नेहेति ।

प्राधान्यप्रतिपत्त्यनुग्रहस्य तिङन्तवन्नाम्न्यपि विद्यमानत्वादभिधेयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अतो भावाभावे दृष्टप्रयोगस्य करोतेः सकलधातुसमानाधिकरणस्य धात्वर्थसामान्यमेवार्थो न भावनेति दर्शयति—अत इति ।

अमुमेवार्थं वृद्धमतेन दर्शयति—तथा चोचुरिति ।

ननु चान्योत्पादनस्वभावत्वाद् धात्वर्थानां सर्वत्र भावनास्तीति क्वचिदभिधेयभावनाविशेषनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं क्वचिद् गम्यमानभावनाविशेषनिबन्धनमिति नास्ति कश्चिद्दोष इति चोदयति—अथ मतमिति ।

---

१ खपुस्तके 'यथा' इति पाठः । २ खपुस्तके 'न हि' इति पाठः ॥

तन्न,

सर्वत्र यदि धात्वर्थे भाव्यं सैवास्तु भावना ।
स्वर्गभूतिसमर्थोऽन्यो व्यापारः कोनुपागतः ॥

भाव्यभवनसमर्थो हि व्यापारो भावना । धात्वर्थ एव चेत् कस्यचिदात्मलाभानुकूलात्मा स एव भावनाऽस्तु न तदतिरिच्यमानशरीरा ।

एवं चेन्न खलु स्वर्गादिफलोदयानुकूलं यागादिधात्वर्थभेदप्रभाव्यं व्यापारान्तरमुपलभामहे यं भावनाशब्दोऽभिनिविशेत ।

यागादय एव तु स्वर्गादिफलोदयाय नोदितास्तत्समर्थतया तथा व्यपदेशमर्हन्ति ।

अव्यापाररूपत्वाद्धात्वर्थस्य नैवमिति यदि मन्येत ।

वक्तव्यः स व्यापारो यदि समीहितकार्योपजननानुगुणः साध्यस्वभावो धर्मभेदस्तदपेक्षया तथा व्यपदेश्यो न धात्वर्थस्तथाविधत्वमतिवर्तत इति ।

तत्र परिहारमाह—तन्नेति ।

सत्यमन्योत्पत्तिसमर्थो धात्वर्थो न तु तद्व्यतिरिक्ता भावनाऽस्ति । तेषामेव तादात्म्येन तथा व्यपदेश्यत्वादित्यर्थः ।

एतदेव विवृणोति—भाव्येति ।

पूर्वोक्तमुपजीव्याह—एवं चेदिति ।

यागादीनामेव तु चोदितत्वेन फलोत्पत्तिसमर्थानां फलोदयनिष्ठव्यापारवचनभावनाशब्दवाच्यत्वमिति दर्शयते- -यागादय इति ।

ननु संयोगविभागात्मकत्वेनाव्यापारभूतत्वाद्धात्वर्थस्य कथमिव ण्यन्तप्रयोजकव्यापारवचनभावनाशब्दवाच्यत्वमिति चोदयति-- अव्यापारेति ।

अत्र परिहारमाह—वक्तव्य इति ।

अथ परिस्पन्दस्तदा तदात्मना धात्वर्थानामविहतं भावनात्वम् ।

अस्पन्दमानसाधनेषु 'आस्ते' 'शेते' 'यजते' 'जानाति' इति चात्मकर्तृकेषु तदभावप्रसङ्गः ।

व्यापारोऽपि भावना ।

अन्योत्पादकस्वभावत्वाद्धात्वर्थानां समीहितकार्योदयानुगुण्यं तावदस्ति गोदोहनादिवत्सिद्धत्वाभावात् साध्यता चेत्येवंलक्षणव्यापाराभ्युपगमे व्यापारत्वमभ्युपपन्नम् । अथ परिस्पन्दो व्यापारः । तत्रापि गमनादिधात्वर्थानां स्पन्दात्मकत्वाद्व्यापारत्वमविरुद्धमित्याह—**अथेति** ।

परिस्पन्दलक्षणव्यापाराभ्युपगमे चायमपरो दोष इत्याह—**अस्पन्दमानेति** ।

सर्वगतत्वादात्मनः संयुज्यमानवियुज्यमानदेशाभावेन चलितुमसामर्थ्यान्न चलनात्मकः स्पन्दः संभवतीत्यर्थः । 'आस्ते' इत्येवमाद्याख्यातार्थानां नैसर्गिकाचलनात्मत्वेन सर्वगतात्मकर्तृकत्वेन च परिस्पन्दत्वाभावः । हेतुसमुच्चयार्थश्चकारो भिन्नक्रमश्च द्रष्टव्यः । यद्यपि 'आस्ते' इत्यस्यान्यकर्तृत्वमपि संभवति तथाप्यात्मकर्तृकत्वमस्तीत्युदाह्रियते । यदि वा 'आस्ते' इत्येवमादीनां शरीरकर्तृकत्वमभ्युपगम्य कारकनिष्ठत्वेन परिस्पन्दाभाव उक्तः । आत्मकर्तृकेषु चेत्यस्य 'जानाति' इत्येतदुदाहर्त्तव्यम् । 'संकल्पयति' 'इच्छति' 'प्रयतते' इत्यादिविषयसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा 'शेते' 'यजते' 'जानाति' इति अस्पन्दमानसाधनेषु आत्मकर्तृकेषु च तदभावप्रसङ्ग आस्त इति ग्रन्थयोजना । परिस्पन्दाभावप्रसङ्गाख्यदूषणं विद्यत इत्यर्थः ।

अपरेषां तु दर्शनम्—आत्मकर्तृकः प्रयत्नो भावना भूतादिकर्तृकाद्यागादिधात्वर्थाद्व्यतिरिक्तः । स चाख्यातप्रत्ययवाच्यः । तस्य स्पन्दमानास्पन्दमानसाधनेषु 'पचति' 'गच्छति' 'आस्ते' 'शेते' 'यजते' 'जानाति' इत्यादिषु च संभवात् सर्वत्राख्यातमर्थवदिति नास्त्यव्याप्तिदोषः । तच्चैतद् दूषणायोपन्यस्यति ।

आत्मकर्तृकमेवाह—**व्यापार इति** ।

कर्त्रन्तरेऽस्य नाख्यातं धीसाम्यान्नोपचारतः ।

योऽपि मन्यते सकलपुरुषप्रत्यात्मवेदनीयश्चेतनस्यात्मन औदासीन्यप्रत्युपलक्ष्यमाणात्मा प्रयत्नादिशब्दप्रवेदनीयो व्यापारो भावना ।

कर्त्रन्तरेऽस्य नाख्यातं प्रयुज्येत कूलं पतति रथो गच्छति अग्निर्ज्वलति ।

अपि च धातुगोचरनिर्वृत्तिपर्य्यन्तत्वाच्च कर्मता सर्वत्र तस्य ।

दूषणमाह--**कर्त्रन्तरे इति ।**

'कूलं पतति' 'रथो गच्छति' 'अग्निर्ज्वलति' इत्यादिकूलादिकर्तृषु प्रयत्नाभावादाख्यातप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु चाश्वादिगतं प्रयत्नं रथादिषूपचर्य्य 'रथो गच्छति' इत्यादिप्रयोगो भविष्यति । यथा देवदत्तादिगतं श्रोतृत्वं क्रोशनं च ग्रावसु मञ्चेषु चोपचर्य्य 'शृण्वन्ति ग्रावाणः' 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत्प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह—**धीसाम्यादिति ।**

यत्र चौपचारिकः प्रयोगस्तत्रौपचारिकबुद्धिर्दृष्टा । यथात्रैव 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति, नत्वत्र तथा; 'रथो गच्छति' 'करी गच्छति' इत्यनयोरविशेषादित्यर्थः ।

अत्र पूर्वपक्षं तावद्विवृणोति—**योऽपीति ।**

सकलपुरुषप्रत्यात्मवेदनीयश्चेतनस्यात्मन इति मानसं प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् । प्रत्यक्षदार्ढ्यार्थमौदासीन्यप्रत्युपलक्ष्यमाणात्मेत्युपलक्षितप्रयत्नस्वरूपं दर्शयति प्रयत्नादिशब्दप्रवेदनीयो व्यापारो भावनेतिपर्यायप्रसिद्धिमाह । इदानीमुत्तरं विवृणोति—**कर्त्रन्तरे इति ।**

न च 'शृण्वन्ति ग्रावाणः' इतिवत्समारोपेण प्रयोगः । प्रत्ययस्यावैलक्षण्यात् । न हि 'रथो गच्छति' 'करी गच्छति' इति प्रत्ययो विशिष्यत इति । इतश्च न पुरुषप्रयत्नो भावनेत्यभ्युपगन्तुमुचितमित्याह—**अपिचेति ।**

न परः करणाभिमतेऽप्यसाविति ।

पुरुषप्रयत्नो हि धात्वर्थनिर्वृत्तिमात्रापवर्गात् । सर्वत्र काम्ये नित्ये नैमित्तिके च तत्कर्मताप्रसङ्गः व्यापारविशेषानुपलम्भात् न हि काम्ये प्रयोगे करणाभिमतस्य धात्वर्थस्य परस्तात्तत्साध्यस्वर्गादिफलविशेषसाधनप्रयत्नभेदः समस्ति ।

अपूर्वं तु न प्रयत्नभेदः । न च[1] कर्तृव्यापारः करणव्यापारस्त्वाभ्युपगमात्[2] ।

स्वर्गादिफलकर्मिका धात्वर्थकरणिका भावना भवद्भिरभ्युपगम्यते । पुरुषप्रयत्नश्च धात्वर्थनिर्वृत्तिपर्यन्तत्वात् तत्कर्मक एव दृश्यते । ततश्च काम्ये नित्ये नैमित्तिके च प्रयोगे धात्वर्थकर्मिकैव भावना स्यान्न फलकर्मिका । न च धात्वर्थकर्मकात्प्रयत्नादपरः प्रयत्न उपलभ्यते, यः फलकर्मकः स्यात्, इत्याह—न पर इति ।

यत्रापि धात्वर्थस्य कामाधिकारे करणत्वं सर्वमीमांसकैरिष्टं तत्रापि प्रयत्नान्तरानुपलब्धेर्न फलस्य कर्मत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

अमुमेव श्लोकं विवृणोति—पुरुषेति ।

ननु धात्वर्थकर्मकात्प्रयत्नादन्यदपूर्वं नामास्ति तत् फलकर्मकमपूर्वप्रयत्ननिष्पादितधात्वर्थकरणकं भविष्यति इत्याशङ्क्याह— अपूर्वमिति ।

पुरुषप्रयत्नो भावनेत्युक्तम्, अपूर्वं तु न प्रयत्नभेदः शक्तिरूपत्वाभ्युपगमात् । अतो भावनात्मन्यपूर्वे कथमिव फलधात्वर्थयोः कर्मकरणभावः स्यात् अथापि प्रयत्नात्मकमपूर्वम्, तथापि कर्तृव्यापारस्वभावत्वाभावादभावनात्वं कर्तृव्यापारस्य प्रयत्नस्य तत्त्वाभ्युपगमादित्याह—न चेति ।

कथमित्यपेक्षिते सत्याह—करणेति ।

---

१ 'च' शब्दो नास्ति, २ व्यापाराभ्युपगमादिति पाठः

अन्यथा व्यापारसंकरात्कारकभेदाभावप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

कर्मणो भावभेदं यः फलावधितया वदेत् ।
तस्यादृष्टफलेष्विष्टमनुष्ठानं न युक्तिमत् ॥

धातुर्हि कर्मस्वरूपमात्रेणोपादत्ते आख्यातोपसंधानात्तु भावनात्मनावगम्यते । तथाहि यावता कर्मक्षणोत्पादनिचयेनेष्टमर्थं साधयति तावत्याख्यातं प्रयुज्यते । अतस्तेन तेन फलोत्पादनिचयेनावच्छिद्यमानः स स कर्मक्षणोत्पादनिचयस्तेन तेनाख्यातेनाभिधीयते । तदिदं फलावधिकं कर्म भावनात्मतयाऽवसीयते । नाभाव्यवानं फलं भावनायालमिति । फलोत्पादिकावस्थाऽऽख्यातार्थः ।

यथोक्तम्—यस्य च शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते तेनापूर्वं कृत्वेति । न च य एव करणव्यापारः स एव कर्तृव्यापार इति सांप्रतम् । व्यापारभेदनिबन्धनत्वात्कारकभेदस्य । तथाहि ज्वलनधारणाधिश्रयणादिव्यापारभेदनिबन्धनः कारकभेदो दृश्यते ।

व्यापारसंकराभ्युपगमे तु कारकभेद एव न स्यादित्याह—अन्यथेति।

अपरं मतम्—फलपर्यन्तं कर्म कर्तव्यतया चोद्यते "यजेत स्वर्गकामः" इत्येवमादिभिर्वाक्यैः । तत्र कर्मस्वरूपं धात्वर्थः, फलपर्य्यन्तत्वं त्वाख्यातार्थः। सा च भावनेति ।

तदेतदपि निराकरणाय दर्शयति—कर्मण इति ।

एवमुपन्यस्य निराकरोति—तस्येति ।

अदृष्टफलेषु यागादिषु फलपर्यन्तत्वरूपस्याप्रतीयमानत्वादव्युत्पन्नविषयस्वरूपो नियुक्तोऽपि नानुतिष्ठेदित्यर्थः ।

तत्र निराकार्यस्वरूपं विवृणोति—धातुर्हीति ।

---

१ 'भाव्यतया' इति'ख'पुस्तके पाठः । २ फलोत्पादिका च अवस्था इति'ख'पुस्तके पाठः।

तथा यतेत यथा[1] किञ्चिद्भवतीति दर्शितम् ।

एवमवस्थाभेदेन भावनाकर्मणोर्भेदः ।

उक्तंच-पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ।

तत्र प्रतिक्षणमपवर्गवतः कर्मणः कावुपक्रमापवर्गौ?। फलापेक्षया तु कल्प्यते इति यो वदेत्, तस्य प्रत्यक्षफलेषु कर्मसु कालमारम्भविरामौ कल्प्येते पुरस्तात्परस्ताच्च तत्पर्यन्तकर्मक्षणप्रचयपरिज्ञानात् । अदृष्टफलकत्वनिरूपितफलपर्यन्तपरिमाणभेदेषु कथं प्रवर्तते ? न हि नियुक्तोऽप्यप्रसिद्धविषयविशेषः प्रवर्तितुमर्हति[2] ।

प्रवृत्तौ वा पुरःफलादर्शनादकृतशास्त्रार्थमात्मानमवबुध्यमानो न विरन्तुमर्हति[3] ।

भाष्यकारेणापि च फलपर्यन्तस्य कर्मणो भावनात्मता दर्शितेत्याह—तथेति ।

तस्मादवस्थाभेदेन भावकर्मणोर्भेद इति दर्शनमुपसंहरति—एवमवस्थाभेदेन भावनाकर्मणोर्भेद इति 'किं दर्शितम्' इति अपेक्षिते चोक्तम् ।

अन्यैरप्येवमुक्तमित्याह—उक्तं चेति ।

कथं पुनरेतावता फलपर्यन्तत्वमुक्तमित्यपेक्षिते सत्याह— तत्रेति ।

प्रतिक्षणमनेकसमाप्तिसंभवे सत्येका समाप्तिरुपक्रमश्च फलापेक्षयैव घटत इत्यर्थः ।

एवं निराकार्यस्वरूपं विवृत्येदानीं निराकरणं विवृणोति—तस्येति ।

दृष्टफलेषु पाकादिषु कर्मसु ओदनादिफलपर्यन्तत्वस्य कर्त्रन्तरे दृष्टत्वात् स्वयं चानुतिष्ठतस्तदभिधेयत्वावगमसंभवात्प्रवृत्तिः, अदृष्टफलेषु तु यागा-

---

[1] खपुस्तके 'यथा यत्किञ्चित्' इति पाठः । [2] ख पुस्तके 'प्रवर्तितुं प्रभवति' इति पाठः ।
[3] खपुस्तके 'पुरः फलदर्शनात् कृतशास्त्रार्थमात्मानमनवबुध्यमानो' इति पाठः ।

शास्त्रात्फलोत्पत्तिं प्रतिपद्य विरंस्यतीति चेत् ।

न, कृतशास्त्रार्थस्य फलोत्पत्तेः, फलोत्पत्त्या च कृतशास्त्रार्थत्वादितरेतराश्रयप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गे-न[1] । प्रकृतमनुसरामः ।

धातुप्रत्यययोर्वाच्ये प्रतीयेते न हि क्रिये ।

संबन्धो नावकल्प्येत द्वयोः साध्याभिधायिनोः ॥

दिषु फलपर्यन्तकर्मलक्षणप्रचयपरिमाणस्य कर्त्रन्तरेऽनवगमान्न प्रवर्तेत । न हि विधिशतेनाप्यप्रसिद्धेष्वर्थेषु प्रवर्तयितुं शक्यते । यदि विधिविभक्त्या कथंचित्प्रवृत्तः । ततो यावत्फलं नोपलभते तावदकृते शास्त्रार्थे कथं निवर्तेत इत्याह—**प्रवृत्तौ वेति ।**

ननु यद्यपि प्रत्यक्षादिना फलं नोपलभते तथापि साङ्गप्रधानानुष्ठाने सति शास्त्रादेव फलमुत्पन्नमित्यवगम्य विरंस्यतीति चोदयति—**शास्त्रादिति।**

तत्र परिहारमाह—**न कृतेति ।**

शास्त्रादप्येतदेवेति गम्यते—शास्त्रार्थे संपादिते फलं लभ्यते इति । फलपर्यन्तं च कर्म शास्त्रार्थ इति तत्र दर्शनम् । न च प्रत्यक्षादिना फलेऽनवगते शास्त्रार्थोऽस्माभिरनुष्ठित इत्यवगमः संभवति । तेन फलोत्पादे शास्त्रार्थानुष्ठानं शास्त्रार्थानुष्ठानाच्च फलोत्पत्तिरिति दुरुत्तरमितरेतराश्रयमापद्येत । ननु साङ्गे प्रधानेऽनुष्ठिते सत्यनिवर्तमानः किमन्यत्कुर्यात् । अतो युक्त एव विरामः । उच्यते—न साङ्गं प्रधानमनुष्ठेयमपि तु फलपर्यन्तं, तेन यावत्फलं नोपलभेत तावदनुष्ठानमिति बलादापद्येताऽऽयास इत्यदोषः । प्रकृतमनुसराम इत्यवस्थाभेदपक्षाद्भिन्नमत्यन्तव्यतिरेकपक्षं दूषयितुं गृह्णीम इत्यर्थः । इतश्च न धात्वर्थव्यतिरिक्ता क्रियात्मिका प्रत्ययवाच्या भावनेत्याह—**धात्विति ।**

यदि प्रत्ययः क्रियान्तरमाचक्षीत ततो धातुप्रत्यययोर्वाच्यं क्रियाद्वयं प्रतीयेत । न तु क्रियमाणद्वयनिष्ठं क्रियाद्वयमुपलभामहे । अतो न प्रत्ययः क्रियावचन इति । द्वयोश्च धातुप्रत्यययोः क्रियावचनयोः साध्याभिधायित्वेन परस्परनिरपेक्षत्वात्समभिव्याहारोऽपि न स्यादित्याह—**सम्बन्ध इति ।**

१ खपुस्तके 'प्रसङ्गेन' इत्येव पाठः ।

येषां तूत्पत्तावित्याख्यातवर्ती धात्वर्थः साध्यक्रियात्मोपेयते । यदि च प्रत्ययः क्रियान्तरमाचक्षीत क्रियाद्वयं प्रतीयेत । ओदनं पचति करोति घटमिति यथा ।

तस्मान्न धात्वर्थव्यतिरेकिण्याख्यातेषु क्रियास्ति ।

साध्यस्य च साधनान्तरेण संबन्धादर्शनात्तदभिधायिनोः प्रकृतिप्रत्यययोः समभिव्याहारानुपपत्तिः ।

करणत्वाद् धात्वर्थस्यानुपालम्भ इति चेत्?

न, येषां तूत्पत्ताविति विरोधात् ।

न हि तद्भावनाभिप्रायम् ।

नामपदार्थस्य धात्वर्थसंबन्धे दृष्टार्थताऽपेक्षितसंबन्धप्रतिपादनार्थत्वात् ।

ननु च धातोः करणार्थत्वात्प्रत्यय एव क्रियावचन इति कुतः क्रियाद्वयप्रतीतिप्रसङ्गः कथं वा समभिव्याहार इत्याशङ्क्याह—**येषामिति ।**

न च प्रतीयते ।

येषां तूत्पत्ताविति भावार्थाधिकरणसूत्रे धात्वर्थस्य साध्यात्मनः क्रियात्वमुक्तमिति कुतः करणत्वसंभवः । ततश्च क्रियान्तरप्रतीतिः स्यात् । उत्तरार्द्धं विवृणोति—**साध्यस्य चेति ।**

ननु च करणत्वाद्धात्वर्थस्य क्रियाकारकवचनयोरुपपन्न एव समभिव्याहारः। न च सूत्रविरोधः । तस्य भावनासाध्यत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यभिप्रायेण चोदयति—**करणत्वादिति ।**

तत्र धात्वर्थस्य साध्यत्वप्रतिपादनपरसूत्रं मन्यमानः परिहारमाह—**न येषामिति ।**

ननु भावनाभिप्रायमेव तद्वचनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**न हीति ।**

कस्मादित्याह—**नामेति ।**

---

१ खपुस्तके 'येषामुत्पत्ता' इति पाठः । २ 'असम्बन्धात्' इति खपुस्तके पाठः ।

अपिच—

न भावेनापि धात्वर्थे काष्ठैरिति समागमः ।
अक्रियात्वादन्यरोधाच्छाब्दत्वात्करणस्य च ॥

न तावद्धात्वर्थसंबन्धिता काष्ठानाम् । कारकाणां क्रियापेक्षिणामतदात्मना कारकान्तरेण संगमायोगात् । नापि भावनासंबन्धिता तस्याः कारकान्तरावरुद्धत्वात् । नांप्यंशान्तरतया संबन्धः । शाब्दत्वात्करणत्वस्य । तदेवं यत्र करण[2]भावः क्रियायां तस्या अवरुद्धत्वाद्धात्वर्थे चाक्रियात्मन्यकरणत्वात्काष्ठैः पचतीति सम्बन्धाभावः ।

अर्थाक्षिप्तभावनाद्वारः संबन्ध इति चेत् ?

नामपदार्थस्य व्रीह्यादेर्धात्वर्थसम्बन्धे या दृष्टार्थता तदपेक्षितसाध्यसाधनसम्बन्धप्रतिपादनार्थत्वात्तस्य सूत्रस्य । एतदुक्तं भवति—धात्वर्थस्य यागादेर्व्रीह्याद्यर्थत्वे सत्यदृष्टार्थता स्यात् । व्रीह्यादीनां तु यागार्थत्वे दृष्टार्थत्वम् । कथम् ? व्रीह्यादिद्रव्यसाध्यत्वाद्यागस्य । एतेन व्रीह्यादयो यागस्वरूपं निष्पादयन्तो दृष्टार्था भवेयुरिति धात्वर्थादेव फलापूर्वमभ्युपगतमिति । धात्वर्थकरणत्वाभ्युपगमे चायमपरो दोष इत्याह—अपिचेति ।

धात्वर्थभावनयोः कारकत्वेन कारकान्तररोधेन च काष्ठादेः कारकान्तरस्य संबन्धो न संभवतीति । न चेतिकर्तव्यतात्मना काष्ठानां भावनानुप्रवेशः काष्ठैः पचतीतिशब्दात्करणत्वबुद्धेर्द्रव्याणां कथंभावेनाग्रहणात् । अतः काष्ठैः पचतीति समभिव्याहारो न स्यादिति श्लोकार्थः । एतमेव श्लोकार्थं विवृणोति—न तावदिति ।

ननु यद्यपि फलकर्मकश्रौतभावनासंबन्धो न संभवति तथापि करणत्वाक्षिप्तधात्वर्थभावनाद्वारकः संबन्धो भविष्यतीति चोदयति अर्थाक्षिप्तेति ।

---

१ खपुस्तके 'नचांशान्तर' इति पाठः । २ 'करणता' इति खपुस्तके पाठः ।

न, अव्यवधानेन सम्बन्धबोधात्। न हि मृदा घटं, काष्ठैः पचतीति समः सम्बन्धावगमः। एकत्र तैराकाङ्क्षयाऽन्यत्रान्यव्यपेक्षणात्।

विक्लिद्यन्ति पचन्तीति न विशेषः प्रकल्प्यते।

कः प्रत्ययार्थो धातूक्तव्यापारे यदि कर्तृता॥

अपि च—विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्युभयत्र प्रयोजकव्यापारस्य प्रत्ययेनाभिधानात् धातुभ्यां च विक्लित्तेरिति नार्थभेदः स्यात्।

तत्र परिहारमाह—न अव्यवधानेति।

अर्थाक्षिप्तभावनाद्वारसंबन्धाभ्युपगमे व्यवहितसबन्धाभ्युपगमः प्राप्नोति। अपेक्षिताश्रुतक्रियाध्याहारपूर्वकत्वात् मृदा घटमितिवत्। न चेह तथा। अश्रुतक्रियानपेक्षणात्। यथा 'घटम्' इत्युक्ते करोतीत्यश्रुता क्रियाऽपेक्ष्यते नैवमत्रेत्यर्थः।

यदि च प्रयोजकव्यापारात्मिका धात्वर्थव्यतिरिक्ता प्रत्ययवाच्या भावनाऽभ्युपगम्यते तदा विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्यनयोः शब्दयोर्लोकप्रसिद्धोऽर्थभेदो न स्यादित्याह—विक्लिद्यन्तीति।

उभयत्र प्रयोजकव्यापारवचनत्वात्प्रत्ययस्य धात्वोर्विक्लित्त्यर्थत्वादित्यर्थः। ननु विक्लिद्यन्तीति तण्डुलकर्तृको व्यापारोऽभिधीयते पचतीति च देवदत्तादिकर्तृकः। अतः कथमेकार्थ्यमित्याशङ्क्याह—क इति।

नैवं कर्तृभेदः संभवति। यदि साधननियोजकत्वं कर्तृत्वम्। उभयत्र देवदत्तादीनां कर्तृत्वात्तद्व्यापाराभिधानप्रसङ्गः। अथ प्राधान्येन धात्वभिधीयमानव्यापारत्वं कर्तृत्वं, तथापि देवदत्ततण्डुलानां सत्यपि कर्तृत्वे देवदत्तादिव्यापारात्मिकाया भावनाया धातुनैवाभिहितत्वात्किं प्रत्ययवाच्यं भविष्यतीति न विद्मः। कथं विशेषो न कल्प्यत इत्यत आह—अपि चेति।

---

१ 'अव्यवधानसम्बन्ध' इति खपुस्तके पाठः।

नन्वस्ति तावत् कर्मभेदेन व्यापारभेदः, तदभिधानाच्च दोषः । तथाहि—विक्लिद्यन्तीति तण्डुलाः कर्तारः, पचन्तीति देवदत्तादयः ।

पुनर्भवान् कर्तृलक्षणं मत्वैवमाह यदि साधननियोगादिकं कथं तण्डुलानां कर्तृत्वं देवदत्तादय एव कर्तार इति अविशेषप्रसङ्गः । अथागुणतया[1] धातुनाभिधीयमानव्यापारताक[2] इदानीं प्रत्ययार्थः कर्तृव्यापारस्य भावनाया धातुनैवाभिधानात् ।

फलधात्वर्थार्थभावनानात्वाद्धात्वर्थोऽर्थो व्यापारो धातुवाच्यः । फलार्थस्तु धात्वर्थकरणकः प्रत्ययवाच्यः । नैतत्सारम् ।

न हि धात्वर्थकरणः फलभेदप्रभावनः[3] ।

योऽपि व्यवच्छिन्नफलेषु दृश्यते, सोऽपि हत्यादिधात्वर्थान्तरात्मको[4] न प्रत्ययार्थः[5] ।

उपरितनार्द्धश्लोकशङ्कां दर्शयति—नन्विति ।

कः प्रत्ययार्थ इत्युक्तं विवृणोति—पुनरिति ।

ननु च द्वौ कर्तृव्यापारौ एकः फलकर्मकोऽन्यश्च धात्वर्थकः । द्वयोरपि साध्यत्वात् । न चैकस्मिन् व्यापारे कर्मद्वयसमावेशोपपत्तिः तत्र धात्वर्थकर्मको व्यापारो धातुवाच्यः । तदभिधानाच्च धात्वभिहितव्यापारे न संकरो भविष्यति । फलकर्मको धात्वर्थकरणकश्च व्यापारः प्रत्ययार्थ इति न प्रत्ययार्थपर्यनुयोगावकाश इति चोदयति—फलेति ।

तत्र परिहारमाह—नैतत्सारमिति ।

धात्वर्थं फलभेदं च व्यापारो दृश्यतेऽन्तरा ।

धात्वर्थकर्मकमेवैकं कर्तृव्यापारमुपलभामहे । न ततोऽन्यं धात्वर्थकरणकं

१ 'तयागुणतया' इति खपुस्तके पाठः । २ 'धातुनाभिधा' इति खपुस्तके पाठः ।
३ 'फलाभेद' इति खपुस्तके पाठः । ४ 'हत्यादि' इति खपुस्तके नास्ति ।
५ 'न प्रत्ययार्थः' इति खपुस्तके नास्ति ।

प्रयत्नान्तरजन्मा न प्राचीनधातुगोचरप्रभावनीय इति ।

कर्मणा च करोत्यर्थो व्याप्तोऽतस्तद्वियोगतः ।
तदभावः प्रत्ययार्थसाधनेऽपि विभक्तयः ॥

फलकर्मकं वा । अतस्तदवस्थ एव प्रत्ययार्थपर्यनुयोगः । ननु व्यवहितफले श्येनादौ न श्येनादिधात्वर्थं शत्रुमरणं चान्तरा देवदत्तादिकर्तृको हननादिव्यापार उपलभ्यत एव । अतः कथमविशेषेणोच्यते न दृश्यतेऽन्तरेति । स च प्रत्ययवाच्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—योऽपीति ।

हननादिधात्वर्थो न भावना । अतः कथमिव प्रत्ययवाच्यः स्यात् । न च तत्र श्येनादिधात्वर्थस्य कारकत्वं, येन करणता स्यात् । चिरनिवृत्ते[1] श्येनेप्रयत्नान्तरादेव तदुत्पत्तेरित्याह—प्रयत्नान्तरेति । अतो यथैव पाकादेः पचत्यादिधात्वर्थस्य प्रयत्नान्तरजन्मनो न प्रत्ययार्थत्वं तथात्रापीत्यर्थः । यस्तु तत्र पुरुषप्रयत्नः स पाकादिकरणक इव श्येनादिसाधनको न भवतीति " श्येनेन यजेत " इत्येतदाख्यातप्रत्ययार्थत्वं न प्रतिपद्यते । स प्रायो धातुगोचरप्रभावनीय इति क्वचित्पाठः । तत्राप्ययमर्थः । यद्यपि व्यवहितफलेषु श्येनादिषु व्यापारान्तरं प्रत्ययवाच्यमस्ति तथापि स कर्तृव्यापारः पचत्यादिधातुगोचरप्रभावनीय एव । न हि द्वितीयः फलकर्मकोऽस्ति यः प्रत्ययवाच्यः स्यात् । अतस्तदवस्थमेव प्रत्ययानर्थक्यम् । धातुगोचरः प्रभावनीयो यस्येति विग्रहः । पाकादिधात्वर्थकर्मक इति यावत् ।

इतश्च न क्रियान्तरं प्रत्ययवाच्यमस्तीत्याह—कर्मणेति । क्रियमाणनिष्ठत्वात्क्रियायास्तदभावे क्रियाभाव इत्यर्थः । यथोक्तम्—

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना । इति ।

ननु च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावस्त्येव स्वर्गादि कर्म । यत्तु तत्र कर्मबुद्धिर्न जायते, तद् द्वितीयाऽभावात् । तदभावस्तु धात्वर्थकारकविषयत्वात्कारकविभक्तीनाम् । तथा चोखायामोदनं काष्ठैर्देवदत्तः पचेदिति धात्वर्थकारकेषु कारकविभक्तयो दृश्यन्ते, न भावनाकारकेषु स्वर्गयागादिष्वित्याशङ्क्याह—प्रत्ययार्थेति ।

---

१ 'चिरनिवृत्तत्तेऽपिनप्र' इति कपुस्तके पाठोऽसमीचीन इति बोध्यम् ।

करोतेः सदा सकर्मकत्वात्तद्योगविरहेण करोत्यर्थाभावं प्रतीमः । वह्निविरहेणेव धूमाभावम् ।

तथाहि न जातु 'यजेत स्वर्गम्' 'शयीत स्वास्थ्यम्' 'आसीत सुखम्' इति दृष्टचरः संसर्गः ।

यदि मन्वीत संगतिसमर्थविभक्तिभेदाभावादेवम् । तथाहि धात्वर्थसाधनावगाहिन्यः सुब्विभक्तयः प्रत्ययार्थनियोगकर्मणि स्वर्गकामादौ तददर्शनात् ।

तच्च वार्तम् । एवं सति शेषत्वे सम्बन्धहेतोः षष्ठ्या अव्याहतप्रसरत्वात् ।

अस्यायमर्थः प्रत्ययार्थभावनाकारकेऽपि विभक्तिभिर्भवितव्यम् । कर्मणि द्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादिविभक्तिविधाने विशेषानुपादानात् । न च स्वर्गे द्वितीयां पश्यामः, अतः कर्म नास्तीत्यवगम्यते । तेन सकर्मकत्वात्क्रियायाः क्रियामाणाभावे तदभावः, यथा व्यापकाग्न्यभावे धूमाभाव इत्याह— करोतेरिति ।

कर्मयोगाभावमेव दर्शयति--तथाहीति ।

संगतिसमर्थविभक्त्यभावात्तथेति शङ्कते--यदीति ।

अस्यायमर्थः—प्रत्ययार्थभावनाकर्मणि स्वर्गादौ तत्करणे विधिपर्यायनियोगकर्मणि च यागादौ द्वितीयातृतीये कर्मकरणविभक्ती न दृश्येते । नियोगकर्मत्वं यागादेर्विषयत्वेन । प्रत्ययार्थनियोगकर्मणि स्वर्गकामादाविति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । स्वर्गकामादौ शब्दे प्रत्ययार्थनियोगकर्मणि विषये कारकविभक्तिर्न दृश्यते इत्यर्थः । यद्वा सामानाधिकरण्यम् । सिद्धान्तवादिना स्वर्गकामादिशब्दस्य फलपरत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात् । ततश्चायमर्थो भवति । स्वर्गादौ भावनाया विधेश्च कर्मणि कारकविभक्त्यदर्शनादिति । एवमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह--तच्च वार्तमिति ।

---

१ 'सर्वदा सकर्तृकत्वात्' इति खपुस्तके पाठः । २ खपुस्तके 'तद्विभक्तयः' इति पाठः ।
३ 'एवं सति सम्बन्धहेतोः' इत्येव खपुस्तके पाठः ।

अपिच प्रत्ययार्थभावनाकरणधात्वर्थनामधेयेभ्यो विश्वजिदादिभ्यः करणविभक्तिमीक्षमाणेनेदमध्यवसातुमर्हति ।

अस्त्येव कर्मसम्बन्धो यजेत स्वर्गकाम इति चेत् ?।

न, पुरुषविशेषणत्वेन साक्षादसम्बन्धात् ।

स्वर्गाय यजेतेति साक्षात्संगतिरिति चेत् ? ।

न, अकर्मरूपत्वात् कर्मरूपसम्बन्धाभावस्य च भावनाभिधानावहेतुत्वात्[1] । अकर्मता च चतुर्थीनिर्देशात् ।

वार्तात इदमागतं न प्रामाणिकमिति । यदि स्वर्गस्य द्वितीयाऽभावात्कर्मणोऽनभिव्यक्तेः कर्मत्वं न विवक्षितं ततः "कारकाणामविवक्षा शेषः" इति न्यायात्तत्र शेषलक्षणा षष्ठी स्यात् स्वर्गस्य यजेतेति स्वर्गभावनयोः सम्बन्धप्रतिपादिका । न च तामुपलभामहे । तेन न कथंचिदुद्भूतः कर्मसम्बन्ध इत्यर्थः । अपिच भावनासाधनेऽपि विश्वजिदादौ कारकविभक्तिस्तृतीया दृश्यत एवेत्याह--**अपिचेति** ।

ननु स्वर्गकाम इत्यत्र पदे स्वर्गः श्रूयते । स तु पुरुषार्थत्वेन साध्यत्वयोग्यः, भावना च भाव्यापेक्षिणी, अतोऽस्त्येव कर्मसम्बन्धो द्वितीयामन्तरेणापीति चोदयति—**अस्त्येवेति** । परिहारमाह--**न पुरुषेति** । पुरुषविशेषविशेषणत्वेन स्वर्गादयः श्रूयन्ते न स्वातन्त्र्येण, पुरुषान्तरं निरपेक्षत्वात् सापेक्षयापि भावनया न संबध्यते इत्यर्थः ।

ननु सामर्थ्यात्फलार्थित्वावगतनियोज्यपुरुषप्रतिपत्तेरविवक्षितत्वादप्रतीतस्वर्गमात्रप्रतिपादनपरत्वं स्वर्गकामपदस्य ततश्च पुरुषान्तरयोगो नास्ति । एवं चायमर्थो भवति–स्वर्गाय यजेतेति, तदेतच्चोदयति—**स्वर्गायेति** । अत्र परिहारमाह—**न अकर्मेति** ।

---

१ खपुस्तके 'तद्भावनाभावकृतत्वात्' इति पाठः ।

स्वर्गाय याग इति च धात्वर्थेनापि सम्बन्धनात् ।
तुल्यार्थत्वं भावयति भवतीति प्रसज्यते ।
कः प्रत्ययार्थो धातूक्तव्यापारे खलु कर्तरि ।

भावयति घटं (कुम्भकारः, भवति घटमित्यपि प्रसज्येत। तुल्यार्थत्वात्। तथाहि एकत्र कर्तुः) कुम्भकारस्य व्यापारं णिजाचष्टे, अन्यत्राख्यातप्रत्यय इति न भिद्यतेऽर्थः ।

प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कर्तृव्यापार आख्यातार्थ इति नानार्थत्वं योऽपि मन्यते, वक्तव्यस्तेनेह

न चतुर्थीनिर्दिष्टस्य कर्मत्वं गम्यते । 'भुक्तये पचाति' 'तृप्तये भुङ्क्ते' इत्यादौ सत्यपि तृप्त्यादेश्चतुर्थीनिर्देशे ओदनादिकर्मिकैव क्रिया प्रतीयते न तृप्त्यादिकर्मिकेत्यर्थः । न च कर्मणि चतुर्थी स्मर्यते । यदि चतुर्थीनिर्देशात्कर्मसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत ततस्तदविशेषाद्धात्वर्थं प्रत्यपि स्वर्गादेः कर्मत्वसम्बन्धप्रसङ्ग इत्याह—**स्वर्गायेति** ।

तस्मात्कर्माभावात्क्रियान्तराभाव इति सिद्धम् । भावनावचनत्वे च प्रत्ययस्य 'भवति''भावयति'शब्दयोस्तुल्यार्थत्वं प्राप्नोति । उभयत्र प्रकृतिप्रत्यययोरविशिष्टार्थत्वात् । ततश्च यथा 'भावयति घटम्' इति प्रयुज्यते तथैव **'भवति घटम्'** इत्यपि प्रयोगः प्राप्नोतीत्याह—**तुल्यार्थेति** ।

ननु च भावयतीति णिचः प्रयोजकव्यापारविषयत्वाद्भवतीत्याख्यातस्य कर्तृव्यापारविषयत्वेन नानार्थत्वादित्याशङ्क्याह—**क इति** ।

यदि तावत्साधननियोजकत्वं कर्तृत्वं तत उभयत्र कुम्भकारस्य तद्भावात्तद्व्यापाराभिधानप्रसङ्ग इति तुल्यार्थत्वम् । अथ धात्वभिहितव्यापारत्वं ततः पूर्ववदेव प्रत्ययार्थपर्यनुयोगः । तत्र पूर्वार्द्धं तावद्विवृणोति—**भावयतीति** ।

इदानीमुत्तरार्द्धनिवर्त्यां शङ्कां दर्शयति—**प्रयोजकेति** ।

---

१ कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख पुस्तके नोपलभ्यते ।

कर्तृप्रयोजकभेदः । यदि साधनानां प्रवर्तयिता निवर्तयिता च कर्ता स[1] चैकः कुम्भकार एवेति तद्व्यापाराभिधानात्तुल्यार्थत्वम् ।

घटः कर्ता, प्रयोजकः कुम्भकार इति चेत् ? । कथमनीशितुः साधनप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्घटस्य कर्तृत्वं तादृशं कुलालमतिक्रम्य ।

अथागुणतो धातुनाऽभिधीयमानव्यापारत्वम् । कस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः ? । धातुनाभिहितत्वात्तद्व्यापारस्य । न च व्यापारभेददर्शनम् । येन धातुप्रत्यययोर्विभागः[2] स्यात् । करणत्वं च शब्दतोऽन्यतो वा धात्वर्थस्योभयत्राप्यविशिष्टमिति दुर्वारं तुल्यार्थत्वम् । अतो न प्रत्ययो भावनावचन इति सूक्तम् ।

ण्यन्तस्य भवतेरर्थः केनांशेनाभिधीयते ।

किंच—

एवमाशङ्कां विवृत्येदानीमुत्तरार्द्धं विवृणोति—वक्तव्य इति ।

धात्वभिहितव्यापारत्वं कर्तृलक्षणं मनसि कृत्वा चोदयति —घट इति ।

परस्त्वगृहीताभिप्रायः पूर्वमेव कर्तृलक्षणं मन्यमान आह—कथमिति ।

इदानीं परोऽभिप्रायं प्रकाशयति- अथेति । अत्रोत्तरं दर्शयति—कस्तर्हीति । न च फलधात्वर्थकर्मको व्यापारो भिद्यते यतो धातुप्रत्यययोरर्थभेदः स्यादिति त्वयैवोक्तमित्याह —न चेति । न चानयोः शब्दयोः करणभेदः । यन्निबन्धनोऽर्थभेदः स्यात् । उभयत्राप्यन्योत्पादकत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वेन च धात्वर्थस्य करणत्वादित्याह—करणत्वमिति ।

यदि च पचत्यादिष्वधिश्रयणादिकं कर्तृव्यापारो भावनेष्यते। तेनास्याः पचत्यधिश्रयत्यादिधातुवाच्यत्वान्न धात्वर्थाद्भेद इत्याह—किंचेति ।

---

१ खपुस्तके 'स एवैकः' इति पाठः । २ 'विषयविभागः' इति खपुस्तके पाठः ।

कर्तृव्यापारदृष्टश्च पच्यादौ यदि भावना ।
धात्वर्थान्तररूपः स्यात् सोऽप्यधिश्रयणादिकः ॥

यदि च कर्तृव्यापारो भावना, स च पच्यादिष्वधिश्रयणादिकः, तं पचिरेवोपादत्ते । अन्यथा सिद्ध्यतिविक्लिद्यतिभ्यामविशेषः स्यात् ।

अथापि नोपाददीत तथाप्यधिश्रयत्यादिधात्वन्तरार्थ इति नान्यो धात्वर्थाद्भावनापदार्थः । अथ मतम्-करोतीत्यन्वितावभासस्य प्रत्ययस्य विषयतयाऽनुवृत्तात्मा [1]व्यावृत्तावग्रहणगोचरेभ्यो धात्वर्थेभ्योऽन्यो भावनापदार्थ इति, तदसत् । एव[2] हि सामान्यलक्षणानुपातितया [3]धात्वर्थसामान्यरूप एव स्यात् । न पदार्थान्तरं भावनापदार्थः ।

अथ मतं सत्यं साध्यतया सामान्यं न गोत्वादिवत्तद्रूपतया । तस्याः प्रतिपुरुषं शीघ्रं करोति मन्दं करोतीति स्वसामान्यविशेषाभ्यां योगात् । धात्वर्थवर्ति तु [4]करणसामान्यमन्यदेव । उक्तं च—

तदेव विवृणोति—यदीति । कथमुपादत्त इत्यपेक्षिते सत्याह—अन्यथेति ।

अस्यायमर्थः यदि सिद्ध्यतिविक्लिद्यतीतिवत् पचिरपि प्रयोज्यव्यापारवचनः स्यात्ततस्तावित्र देवदत्तः पचतीति कर्तृभेदेन सामानाधिकरण्यं न लभेतेति। अथ शब्दस्वाभाव्यभेदात्कश्चिच्छब्दः पदान्तरसामानाधिकरण्यं लभते, कश्चिन्न, किमत्राभिधेयार्थाभिधानेनेत्युच्यते, तथाप्यधिश्रयत्यादिधात्वन्तरार्थत्वस्य दुर्वारत्वान्नान्यो धात्वर्थाद्भावनेत्याह—अथापीति ।

ननु च पचति=पाकं करोति, गच्छति=गमनं करोतीति सर्वत्रानुस्यूत-

१ खपुस्तके 'व्यावृत्ताकारग्रहग्रहणेभ्यः' इति पाठः । २ 'एवं सामान्य' इति खपुस्तके पाठः । ३ 'धात्वर्थसामान्य एव' इति खपुस्तके पाठः । ४ 'करणरूपं सामान्यम्' इति खपुस्तके पाठः ।

अन्यदेव हि धात्वर्थसामान्यकरणात्मकम् ।
अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥

तदेतदपेशलम् । तथाहि—

न क्रियाकरणाकारे द्वे ज्ञाने अनुयायिनी ।
यतः प्रतीमः सामान्ये द्वे साध्यसमवायिनी ॥

नहि करणं करणमिति क्रियाकारकव्यतिरिक्तेऽर्थे पचत्यादिषु प्रत्ययः, यतः क्रियारूपव्यतिरिक्तं करणात्मकं धात्वर्थसामान्यं कल्प्येत ।

शीघ्रमन्दादिश्च धात्वर्थसामान्यस्यैव करोतिवाच्यस्यावान्तरसामान्यभेदः । शोणकर्कादिरिवाश्वत्वस्य।

तथा पाकादिधात्वर्थेभ्यः स्वव्यावृत्तबुद्धिग्राह्येभ्यो व्यतिरिक्तः करोत्यर्थः पचत्यादिशब्देषु प्रतीयत एव । स च तदागमन्यायेन प्रत्ययार्थः । यत्त्वस्याधिश्रयत्यादिधात्वभिधानं ततस्तत्पद्धतिमावहति । सर्वत्र प्रत्ययार्थत्वानभ्युपगमात् । न चैवं सति धात्वर्थसामान्यान्तर्भावः । तस्य करणात्मकत्वादस्य च क्रियात्मकत्वादित्यभिप्रायेण चोदयति—अथ मतमिति ।

तदेतन्निराकर्तुमाह—तदेतदिति । पचत्यादिशब्देषु पाकं करोति गमनं करोतीति क्रियाकारमेवैकं ज्ञानमुत्पद्यत न करणं करणमिति पाकेन गमनेनेत्येवं वा करणाकारम् । अतः पाकादय एव सामान्यविशेषरूपाः क्रियात्मानः । तत्र सामान्यं प्रत्ययवाच्यं, विशेषास्तु धातुवाच्याः । सामान्यविशेषयोश्च भेदोऽस्तीति भेदप्रत्ययः करणविभक्तिश्चोपपन्ना । साध्यसमवायिनी इति करणत्ववादिनो धात्वर्थः साध्यत्वेनाभिमत एव गोदोहनादिवत्सिद्धत्वानभ्युपगमात् । अमुमेव श्लोकार्थं विवृणोति—नहीति ।

यदि क्रियारूपा प्रत्ययवाच्याऽन्या भावना भवता नाभ्युपगम्येत कस्य तर्हि शीघ्रं करोति मन्दं करोतीति शीघ्रमन्दादयो विशेषा इत्यपेक्षिते सत्याह—शीघ्रमन्देति ।

---

१ 'यागादिसामान्यं क' इति खपुस्तके पाठः

उक्तं च—

न हि धात्वर्थकरणः फलभेदप्रभावनः ।

धात्वर्थं फलभेदं च व्यापारो दृश्यतेऽन्तरा ॥

वाच्ययो लक्षणभेदश्च तत्र धात्वर्थभावयोः ।

भावः परिस्पन्द इति यजत्यादावसंभवः ॥

अवश्यं च भावनाधात्वर्थभेदवादिना तयोः स्पष्टो रूपभेदो दर्शयितव्यः । अस्पन्दात्मा धात्वर्थः स्पन्दात्मको भाव इति चेत् एवमस्पन्दमानात्मकर्तृकेषु यजते जानातीत्याख्यानार्थेषु तदभावप्रसङ्गः । गच्छत्यादौ च धात्वर्थस्य भावनात्वप्रसङ्गः । चेतनव्यापारस्तु पुरस्तात्प्रत्युक्तः ।

यदि च धात्वर्थभावनयोर्भेदः स्यात्ततो घटपटयोरिव रूपभेदोऽपि दर्शयितव्यः । न चासौ दर्शयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह—वाच्य इति ।

ननु शक्यत एव रूपभेदो दर्शयितुं स्पन्दात्माभावोऽस्पन्दात्मा धात्वर्थ इतीत्याशङ्क्याह—भाव इति ।

अस्पन्दमानात्मकर्तृकेषु यजते जानातीत्यादिषु स्पन्दाभावान्निरर्थकमाख्यातं स्यादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—अवश्यं चेति ।

यदि च स्पन्दात्मिका भावनेष्यते ततो गमनादिधात्वर्थस्य स्पन्दात्मकत्वाद् गच्छत्यादौ न धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावना स्यादित्याह—गच्छत्यादाविति ।

नन्वात्मप्रयत्नो भावनेति रूपभेदः शक्यो दर्शयितुम् ?, 'न, आत्मकर्तृकमेवाह' इत्यनेनास्य निराकृतत्वादित्याह—चेतनेति ।

---

१ खपुस्तके 'भावधात्वर्थ' पाठः ।

कश्चैष परिस्पन्दः? न खल्वयमाश्रयाभिमताद्भेदेन गम्यते।

कथं न गम्यते? यदा सत्यप्याश्रये प्रत्यक्षे कदाचिच्चलतीति प्रत्ययः प्रादुर्भवंस्तदतिरिक्तमर्थमालम्बते।

नैतत्सारम्। कार्यं विभागसंयोगलक्षणं चलतीति धीः आलम्बताम्।

ततो नान्यो विशेषो लक्ष्यते स्थितात्।

स खलु परिस्पन्दोऽक्षगोचरः पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागफलोऽभ्युपेयते[१]। तथा च तावेव गोचरयत्वेष प्रत्ययः। न खलु पूर्वोत्तरदेशहानोपादाने[२] अप्रतिपद्यमानश्चलतीति बुद्ध्यते। न च स्थितान्निपुणतोऽपि निरूपयद्भिरन्यो व्यापारश्चलतीति लक्ष्यते।

ननु गच्छत्यादिधातुवाच्यसंयोगविभागात्मकगमनादिधात्वर्थेभ्यश्चलतीति प्रत्ययालम्बनरूपोऽन्य एव स्पन्दः, अतः कथं धात्वर्थस्य भावनात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—कश्चैष इति।

स्पन्द इति विभावाभिप्रायमेतत् देवदत्तादेः संयोगविभागलक्षणस्वभावोऽन्यः परिस्पन्दो न गम्यत इत्यर्थः। ननु कदाचित्सत्यप्याश्रये देवदत्तादौ चलतीति प्रत्ययो न जायते। अतस्तदतिरिक्तं परिस्पन्दमालम्बत इति चोदयति—कथमिति।

तत्र परिहारमाह—नैतदिति।

चलतीति प्रत्ययस्य देवदत्तकार्यसंयोगविभागालम्बनत्वान्न संयोगविभागविलक्षणस्वभावोऽन्यः स्पन्दो देवदत्ताद् गम्यत इत्यर्थः। कार्यमित्यालम्बनगतकादाचित्कत्वेन प्रत्ययकादाचित्कतां दर्शयति—तत इति।

स्थितात् निश्चलात् चलतो देवदत्तस्य संयोगविभागावेव विशेषो न तदतिरिक्तो भवदभिमतः स्पन्द इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति—स खल्विति।

---

१ 'संयोगफल' इति खपुस्तके पाठः। २ 'पूर्वोत्तरदेशापादानोपादाने' इति खपुस्तके पाठः।

ननु चलत्वात्स्थितोऽपि संयोगविभागवान्न चलतीति गम्यते ।

अन्यतरकर्मजन्मनोश्च संयोगविभागयोर्द्विष्ठत्वेनोभयक्रियाप्रत्ययप्रसङ्गः ।

स्थाणुश्येनयोर्विभागमात्रमेकत्र समुदितयोस्तद्धेतुत्वमिति चेत् ?

अन्यतरकर्मजन्मनोरुभयोः प्रसङ्गः । यदा स्थाणुरेकेन श्येनेन संयुज्यते(ऽन्यतश्च वियुज्यते)[1] ।

न च क्रमविशेषवन्तौ तदालम्बनम्, पुरःसंयुक्तश्येनविभागपुरःसरेऽपि श्येनान्तरसंयोगेऽभावात् ।

अत्तगोचरपूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागफलोऽभ्युपेयत इत्यनेन संयोगविभागस्वभावादन्यो नास्तीत्युक्तम् । तत्र चोदयति—नन्विति ।

चलित्वा स्थित इति तत्कार्यसंयोगविभागवत्त्वं दर्शयति । तत्र स्थित इति संयोगवत्त्वं चलित्वेति विभागवत्त्वम् । श्येनकर्मजन्मनोश्च संयोगविभागयोर्द्विष्ठत्वेन स्थाणुश्येनस्थितत्वाच्छ्येनवत्स्थाणावपि चलतीति प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याह—अन्यतरेति ।

ननु समुच्चितयोः संयोगविभागयोरालम्बनत्वम् । न च स्थाणोः श्येनेन युगपत्संयोगविभागौ भवतः, अतः कथं प्रत्ययप्रसङ्ग इति चोदयति—स्थाणाविति ।

तत्र परिहारमाह—अन्यतरेति ।

यदैकश्येनक्रियाजन्यः संयोगो भवत्यपरश्येनक्रियाजन्यो विभागः तस्मिन्नेव काले, तदा संयोगविभागसमुदायसंभवात् स्थाणावपि चलतीति प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु च विभागपूर्वकः संयोग आलम्बनं न संयोगपूर्वको विभागः । त्वया तु संयोगपूर्वक एव विभागो दर्शित इत्याशङ्क्याह—न चेति ।

---

१ कंसान्तर्गतो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति ।

उच्यते—

अच्छिन्नोत्पत्तयो देशविशेषत्यागसंगमाः ।
तद्गोचरपदार्थानामाकाशो देश इष्यते ॥

न खलु संयोगविभागमात्रे चलतीति प्रत्ययः, अपि त्वविच्छिन्नोत्पादसंयोगविभागप्रबन्धः स्थिते च तदभावः । न च स्थाणौ देशविशेषविषयौ संयोगविभागौ [1]संयोगिमात्रस्यादेशत्वात् ।

न हि श्येनौ स्थाणोर्देशाविति प्रतियन्ति लौकिकाः। आकाश एव तु सकलदेशिपदार्थानां देश इति प्रतीमः। अतस्तत्प्रदेशसंयोगविभागावेव तदालम्बनमिति स्थाणौ न प्रसङ्गः ।

अकिञ्चित्करमेतत्क्रमोपादानं संयुक्तश्येनविभागपुरःसरेऽपि संयोगे चलतीति प्रत्ययाभावादित्यर्थः ।

एवं चोदिते सत्युत्तरमाह—उच्यते इति ।

तत्राच्छिन्नोत्पत्तय इत्यनेन यः स्थिते प्रत्ययप्रसङ्गो दर्शितः स परिहृतः देशविशेषग्रहणे न च स्थाणौ । एतदुक्तं भवति । अविरलदेशविशेषविभागसंयोगाश्चलतीतिप्रत्ययस्यालम्बनम् । न च स्थिते पृथिव्यादावविरलत्वं संयोगादेः संभवति । नापि स्याणौ देशविशेषनिबन्धनत्वं श्येनस्यातद्देशत्वात् । आकाश एव हि सर्वपदार्थानां देशत्वेनेष्यते । यथोक्तम् । न हि तिष्ठन्ति ते घना इति । अमुमेव श्लोकार्थं विवृणोति—न खल्विति ।

कथं तर्हि पृथिव्यादौ देशव्यवहारः, यद्याकाश एव सकलपदार्थानां देशः । उच्यते । साक्षात्तावदाधारलक्षणं देशत्वमाकाशस्यैव, मूर्ते पृथिव्यादौ मूर्तस्य देवदत्तादेः स्थित्यनुपपत्तेः । यत्तु पृथिव्यादीनां देशत्वं तत्तथास्थितानां पतनप्रतिबन्धकत्वेनाधारभावावगमात् । तेन द्विविधमेव देशत्वम् आश्रयत्वमधोऽवस्थितस्याविधारकत्वं च । तत्राश्रयत्वलक्षणमाकाशस्य । अधोऽवस्थितिपूर्वकविधारकत्वलक्षणं पृथिव्यादेः ।

१ 'संयोगमात्रस्यादेशत्वात्' इति खपुस्तके पाठः ।

ननु व्योम्नोऽप्रत्यक्षत्वाद्वायुवनस्पतिसंयोग[1] (विभाग) वत्तत्संयोगविभागानां प्रत्यक्षावृत्तित्वेनानैन्द्रियकत्वादिन्द्रियजन्मनः प्रत्ययस्य विषयता न युक्ता ।

ननु युक्ता । अन्यथा—

कथं गम्येत वयसो नियताऽपदेशता ।
चलतोऽक्षान्निवृत्ताश्चेद्विहायोदेशसंगमाः ॥

अप्रत्यक्षत्वे हि नभोविभागसंयोगादीनां कथं पतति पतत्रिणि देशभेदाधिकरणज्ञानम् ।

ननु संयोगविभागालम्बनत्वे कथं वयसि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिव्योमसंयोगविभागनिबन्धनोऽक्षजश्चलतीति प्रत्ययः, कथं च वनस्पताविति चोदयति—**नन्विति ।**

वायुवनस्पतिसंयोगविभागानामिति क्वचित्पाठः क्वचिच्च वायुवनस्पतिसंयोगवदिति ; स साधुरेव । केवलं दार्ष्टान्तिकानुपादानं दोष इति । प्रकृते त्वेतत्परिहार्यं परिहारान्तरोपपत्तेश्च पक्षिव्योमसंयोगो द्रष्टव्यः । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादाकाशदेशसंयोगस्य पक्षिव्योमसंयोगस्य चेत्यर्थः । तत्र परिहारान्तरमाह—**नन्विति ।**

आकाशे पक्षिणि गच्छतीहायं वर्तते नेहेति वा चाक्षुषः प्रत्ययो भवति । स कथमिव व्योमसंयोगाप्रत्यक्षतायामवकल्पेत । स हि संयोगिप्रत्यक्षतायां भवति । तथाच व्योमापि प्रत्यक्षम् । अस्ति च विस्तारितदृष्टेः पृथिव्याद्यनात्मकनीलरूपपदार्थप्रत्ययः तदालम्बनमाकाशम् । अन्यथा निरालम्बनतैव स्यात् । न च पृथिव्याद्यभाव एवालम्बनः भावाकारप्रत्ययोत्पत्तेरैन्द्रियकत्वाच्च तस्य, न चैन्द्रियकोऽभावप्रत्ययः । यदि चाप्रतिभासमानोऽप्यभावोऽस्यालम्बनमित्युच्यते । ततो गोबुद्धिरश्वाद्यालम्बनेत्यपि प्राप्नोति । किंस्वभावं तदाकाशमिति ? अमूर्तमपि सर्वगतमात्मादिवत्स्वतन्त्रमिति ।

संयोगविभागप्रत्यक्षतामेव दर्शयति—**अप्रत्यक्षत्वे हीति ।**

---

१ कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख पुस्तके नास्ति ।

क्रियया कारणेन कार्यानुमानादिति चेत् ?

न, नियतदेशाधारप्रतीतेः। इह प्राप्तो नेहेति नियतप्रत्ययो न देशविशेषसंयोगाप्रत्यक्षतायामवकल्पते।

वियद्गततालोकनिचयावयवनिबन्धनत्वादुपपन्नमिति चेत् ?

स एव तर्ह्याकाशदेश इति तद्वर्तिसंयोगविभागौ प्रत्यक्षौ।

नन्वप्रत्यक्षत्वेऽपि नभोदेशस्येह प्राप्त इति देशभेदाधिकरणमुपपद्यत एव ज्ञानम्। कथं प्रत्यक्षग्राह्यक्रियात्मकारणजं संयोगविभागकार्यविषयमेतदनुमानं भविष्यतीति नास्ति कश्चिद्दोष इति चोदयति—**क्रिययेति।**

तत्र परिहारमाह—**न नियतेति।**

क्रियाकारणकसंयोगविभागलक्षणकार्यानुमाने यं कञ्चन देशं प्राप्तः पक्षीत्यनुमानं स्यान्नामुमिति। न च यद्देशे क्रिया तद्देश एव संयोगोऽनुमीयत इति वक्तव्यम्। कारकदेशत्वात् क्रियायाः संयोगस्य च द्विष्ठत्वात्। नच नियतदेशवर्तिनी क्रिया नियतदेशमेव संयोगमनुमापयतीति वक्तुं शक्यम्। आकाशस्याप्रत्यक्षत्वे नियतदेशवृत्तिकारणाप्रतीतेः। न चायं नियमो यद्देशवृत्ति कारणं तद्देशवृत्त्येव कार्यमुत्पद्यत इति। पादाभ्यङ्गचक्षुरमलत्वयोर्भिन्नदेशयोरपि कारणभावदर्शनात्। तस्मात् प्रत्यक्ष एवाकाशसंयोग इति सिद्धम्।

ननु वियद्गततालोकावयवसंयोगविभागालम्बनमेवैतदिह प्राप्तो नेहेति संयोगविभागप्रत्यक्षत्वेऽप्यस्तु किमाकाशसंयोगविभागप्रत्यक्षेणेति चोदयति—**वियदिति।**

तत्र परिहारमाह—**स एवेति।**

अपि च-प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्त्योरपि संयोगविभागयोः सिद्धयोः प्रत्यक्षत्वकल्पना युक्ता न त्वसिद्धस्य कर्मणः। ताभ्यामेव तर्हि संयोगविभागाभ्यां क्रियामनुमिमीमहे, कादाचित्कयोरहेतुत्वानुपपत्तेः । कादाचित्कत्वादेव चाश्रयम।अहेतुत्वायोगात् हेत्वन्तरापेक्षणात् ।

नैतत्सारम् । यतः

नित्यत्वे सर्वदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः ।
अनित्यत्वेऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किम् ॥

तद्धि कर्म संयोगविभागाभ्यां नित्यमनित्यं वाऽनुमीयते । नित्यत्वे हेतुसन्निधानाद्धेत्वन्तरानपेक्षत्वाच्च सदा संयोगविभागोत्पादप्रसङ्गः। अनित्यत्वे तु तस्यापि हेतुमत्त्वात्तद्धेत्वभिमतादेव तत्सिद्धिरिति किमन्तर्गडु-[1]ना कर्मणा ।

वायुवनस्पतिपक्षिणामालोकावयवैरेव सह संयोगविभागौ चलतीति प्रत्यक्षप्रत्ययालम्बनौ भविष्यतः किमस्माकं तद्व्यतिरिक्तक्रियाग्रहेणेत्यर्थः । अप्रत्यक्षव्योमवृत्त्योरपि सर्वजनप्रसिद्धयोः क्लृप्तकल्प्यन्यायेन संयोगविभागयोरेव प्रत्यक्षत्वं कल्पयितुमुचितं नान्यस्याप्रसिद्धस्य कर्मण इत्याह—अपि चेति ।

ननु यद्यपि प्रत्यक्षेण परिस्पन्दो न गम्यते तथापि संयोगविभागरूपात्कार्यात्कारणीभूतः परिस्पन्दोऽनुमास्यत इति चोदयति-ताभ्यामेवेति ।

न संयोगविभागयोर्देवदत्तादेः कारणत्वं संभवति तद्धेतुत्वे यावद्देवदत्तं संयोगविभागौ स्यातां न कदाचिदित्याह—कादाचित्कयोरिति ।

एवं चोदिते सत्युत्तरमाह—नैतत्सारमिति ।

यदि परिस्पन्दः सर्वदाऽस्ति किमिति सर्वदा संयोगविभागौ न स्तः । अथ सोऽपि संयोगविभागवदेव कादाचित्कस्तस्यापि हेतुरभ्युपगन्तव्यः, स संयोगविभागानामेव भविष्यति किं धर्म्यन्तरात्मकपरिस्पन्दग्रहेणेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—तद्धीति ।

---

१ 'अन्तर्गतगडुना' इति खपुस्तके पाठः ।

यस्तु मन्यते नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च कर्मैव कारणं संयोगविभागयोर्न प्रयत्नादिर्बहिरङ्गत्वाद्व्यभिचारित्वाच्च।

तथाहि। कर्मैकार्थसमवायिनः संयोगविभागसंस्काराः कर्मणि च सति नियोगतस्तत्सद्भावः तत्कार्यानुमितस्य[१] हेतोस्तदभावे सत्ताप्रमाणाभावात्।

प्रयत्नस्त्वात्मस्थः, सत्यपि च प्रयत्ने बहुषु संयुक्तेषु किञ्चिदेव प्रयत्नाद्देशान्तरं प्राप्नोति।

स वक्तव्यः—

प्रसिद्धस्यान्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाद्धेतुता भवेत्।

ननु चाव्यभिचारित्वात्समानाश्रयत्वेन चान्तरङ्गत्वात्परिस्पन्दस्यैव कृतकस्यापि संयोगविभागौ प्रति कारणत्वं युक्तम्. न व्यभिचारिणो वहिरङ्गस्य परिस्पन्दहेतोः प्रयत्नस्येति चोदयति—यस्त्विति।

तदेव दर्शयति—तथा हीति।

यत्रैव परिस्पन्दस्तत्रैव पाण्यादौ संयोगविभागौ वेगाख्यश्च संस्कारः प्रवर्तत इत्येकाश्रयत्वम्। संस्कारग्रहणं दृष्टान्तार्थम्। संस्कारवत्संयोगविभागयोः परिस्पन्दकार्थसमवाय इत्यर्थः। कर्मणि च सतीत्यव्यभिचारित्वं परिस्पन्दे दर्शयति। यदिह परिस्पन्दोऽस्ति संयोगविभागौ च न जायेते ततो व्यभिचारः स्यात्, न त्वेतदस्ति। संयोगविभागकार्यानुमेयस्य संयोगविभागाभावे सत्यासिद्धेः कुतो व्यभिचारः।

इदानीं प्रयत्नस्य वहिरङ्गत्वं व्यभिचारित्वं च दर्शयति—प्रयत्न इति।

बहुष्वपि हस्तादिष्वात्मसंयुक्तेषु प्रयत्नात्किञ्चिदेवाङ्गं देशान्तरं प्राप्नुवदुपलभ्यते। तत्र यदि प्रयत्नहेतू संयोगविभागौ स्याताम् ततः किमित्यात्मप्रयत्ने उत्पन्ने संयुक्तसमवायविशेषान्न सर्वेऽवयवाः संयोगविभागौ प्रतिपद्यन्ते। कर्मजन्यत्वे तु नियतावयवात्कर्मणो नियता एवावयवाः संयोगविभागौ प्रतिपद्यन्त इति।

एवं चोदिते सत्युत्तरमाह—स इति।

---

१ 'कार्यानुमितस्य' इति खपुस्तके पाठः।

अकारणत्वमन्यस्य यदि कर्म ततः कथम् ॥

बहुसमवधाने हि नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां प्रसिद्ध-सद्भावं वस्तु हेतुरिति व्यवस्थाप्यते न त्वप्रसिद्धसद्भा-वस्य कल्पना ।

तद्विपरीतस्य हेतुत्वमनुपपन्नमिति । तादृशम-प्रसिद्धसद्भावमपि परिकल्प्यत इति यदि मतं हन्त तर्हि कर्मणोऽपि तदकारणमापतति । अथ व्यधिकरण-मपि सम्बन्धात् (केनचित्[1]) कुतश्चित् च प्रतिबन्धा-दृष्टव्यभिचारमपि तत्कर्मणः कारणं संयोगविभा-गाभ्यां किमपराद्धं येन दृष्टं कारणं परित्यज्यादृष्टं मृग्यते ?

प्रायेण च कर्महेतवः संयोगविभागैकाधिकरणा इति यत्किञ्चिदेतत् ।

अनेककारणोपप्लवे विद्यमानमन्तरङ्गत्वाव्यभिचारित्वाभ्यां कर्म हेतुत्वेन व्यवस्थाप्येत । मैवं, कर्मणोऽप्यपि विद्यमानत्वं कुतस्तद्धेतुको हेतुभावः स्यात् । यदि च व्यभिचारित्वाद्बहिरङ्गत्वाच्च प्रयत्नः संयोगविभागयोर-कारणमुच्यते ततस्ताभ्यामेव हेतुभ्यां कर्मणोऽप्यकारणमेव प्रयत्नः स्यादि-त्याह—अकारणत्वमिति ।

तत्र तावत्पूर्वार्द्धं विवृणोति—बहुसमवधाने इति ।

इदानीमुत्तरार्धं विवृणोति—तद्विपरीतस्येति ।

अन्तरङ्गाव्यभिचारिविपरीतस्य व्यभिचारिणो वहिरङ्गस्य च प्रयत्नादे-र्हेतुत्वमयुक्तमिति कृत्वान्तरङ्गमव्यभिचारि च कर्म कारणं संयोगविभागयो-रप्रसिद्धमपि कल्पितमित्युच्यत[2] । तदयुक्तम् । संयोगविभागवत्कर्मण्यपि प्रयत्नस्य वहिरङ्गत्वव्यभिचारित्वाविशेषादकारणत्वापत्तेः । अथात्माधि-करणमपि प्रयत्नादिपारम्पर्य्यसंबन्धान्नियतावयवात्मैकविशेषितं नियता-

१ 'केनचित्' पदं खपुस्तके नोपलभ्यते । २ 'यत' इति खपुस्तके ।

हेतुसत्ता च कार्येण ततः प्रागनुमीयते।
वर्तमानावभासः स्यान्न[१]क्रियाधिगमेस्ततः॥

कार्योपजननप्रत्यनन्तरकालं (हेतुसत्त्वं तदुपयोगि न कार्यकालम्) तस्य तदा सिद्धत्वात् ।(अतः[२] कार्येणे-मनुमिमानस्तत्कालमेवानुमिमीते न वर्तमानकालम्)। तथा च फललिङ्गात्मजन्मा ततः प्राक्कालक्रियागोचरः प्रत्ययो न वर्तमानावग्रहः[३] स्यात् ।

वयवं स्पन्दमारभत इत्युच्यते, ततः संयोगविभागयोरप्येवं प्रयत्नः कारणं स्यादित्यविशेषः ।

अपि च गुरुत्वादेः पतनादिकर्महेतोः संयोगविभागैकाधिकरण्यमस्तीति न बहिरङ्गत्वं वक्तुं शक्यत इत्याह---प्रायेणेति ।

इतश्च संयोगविभागाभ्यां न कर्मानुमीयत इत्याह—**हेतुसत्तेति** ।

संयोगविभागाभ्यां कार्यभूताभ्यां कारणभूतः परिस्पन्दोऽनुमीयमानोऽति-क्रान्तोऽनुमीयते न वर्त्तमानः । न हि संयोगविभागसद्भावकाले वर्तमानः परिस्पन्दः संयोगविभागयोः कारणम् । उभयोरविशेषान्न समानकालयोः कार्यकारणभाव इष्यते, किं तर्हि पौर्वापर्यव्यवस्थितयोः । तेन यद्यपि संयोगविभागकालं यावत्परिस्पन्दोऽधिगम्यते तथाप्यनन्तरपूर्वकालया सत्तया कारणं न तत्कालया । अतः 'चलति' इति वर्तमानपरिस्पन्दावभासो न युक्तः स्यात् । कथं तर्हि कुर्वत्कारकमुच्यते ? नानेन [कार्य]कारणयोः समा-नकालत्वमुच्यते, किं तर्हि भविष्यत्येव कार्ये केनचिद्रूपेण तैरश्चीन्यं प्रतीयत इति कुर्वदित्युच्यते । कथं तर्हि ज्ञानसंवेदनयोः कार्यकारणभावः ? न ज्ञानकार्यं विषयसंवेदनमिष्यते, किं तर्हीन्द्रियादेर्ज्ञानमुत्पद्यमानं विषयसंवेद-नात्मकमेवोत्पद्यते; यथा तैलवर्तिकादेः प्रदीपः प्रभाधर्मकः । यस्तु कार्य-कारणव्यपदेशः स कथञ्चिदौपचारिको द्रष्टव्यः । कथं तर्हि प्रमितिमकुर्वतः करणत्वात्मकं प्रमाणत्वम् ? नैव ज्ञानं प्रमाणम्, इन्द्रियाद्येव तु प्रमाणं,

१ खपुस्तके 'क्रियावगमः' इति पाठः ।
२ कंसान्तर्गतो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति । ३ 'वर्तमानाकारग्रहः' इति खपुस्तके पाठः ।

अपि च—

संयोगान्तं वर्तमानं तत्र उन्नीयते कथम् ।
विभागतो मीयमानं स्थाणावप्येतदापतेत् ॥

ज्ञानं फलम् । योऽपि तत्र प्रमाणव्यपदेशः स कथञ्चित्संविदस्तदधीनत्वादौपचारिको द्रष्टव्यः । कथं तर्हि संवदनेन ज्ञानानुमानम् ? न कारणतया ज्ञानमनुमीयते किं तर्हि धर्मितया । न चेन्द्रियस्यार्थस्य वा धर्मित्वं संभवति सत्यपि तस्मिंस्तददर्शनात् । तेन नूनं किञ्चिदर्थेन्द्रियादिविलक्षणमिन्द्रियादेरुत्पन्नं संवेदनधर्मकमित्यवगम्यते । न चेन्द्रियादिभ्यो विषयसंवेदनं ज्ञाननिरपेक्षमुत्पत्तुमर्हति । आत्मनो हि घटः प्रतिभासते. स चेत्पूर्वावस्थातो न विकृतः कथमिव प्रतिभासते । न च विषयप्रतिभास एव तस्य विकारः घटादिधर्मत्वादापरोक्ष्यस्य । अपरोक्षधर्मो ह्यापरोक्ष्यम् । घटोऽयमिति च प्रतिपत्तौ घटोऽपरोक्षो नात्मा । ज्ञानधर्मत्वं च विषयसंवेदनात्मकत्वेन तदुत्पत्तेः । ज्ञानधर्म एवार्थे प्रतिफलित इत्यर्थधर्मत्वं न तादात्म्येन रूपादेरिव धर्मत्वम् । न चात्मारूढमेतद्विषयसंवेदनमर्थे प्रतिफलितमिति वाच्यं, विरोधात् । न हि विषयमारोहत्यात्मा, ज्ञानं तु तदारूढमेव । तेनात्मनस्तदुपभोग्यमन्याश्रितमपि धर्माधर्मोपात्तैरिन्द्रियादिभिर्विषयसंवेदनात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । यद्वा, इन्द्रियसांनिकर्षादात्मनस्तावत् ज्ञानरूप एव विकार उत्पद्यते । स चोत्पन्नोऽर्थमवभासयति । तदवभासनं कुर्वन् पश्चाद् ज्ञानरूपो भवति । एवं पौर्वापर्ये सति कार्यकारणभावः प्रमाणत्वं चोपपद्यते । यत्तु ज्ञानं प्रमाणमित्युच्यते तत् तस्य पश्चात् ज्ञानत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । न ह्यन्यथा कार्यकारणभावः स्यात् । उक्तं च—

तद्भावभाविमात्रं च हेतुकेनैव वार्य्यते ।
पौर्वापर्य्यविनिर्मुक्तं कार्यकारणलक्षणम् ॥ इति ।

अमुमेव श्लोकं विवृणोति—कार्योपजननेति ।

भवतु वा तत्कालीनयैव सत्तया परिस्पन्दः कारणं तथापि न वर्तमानावग्रहः स्यादित्याह—अपि चेति ।

विभागं संयोगं चोत्पाद्य कर्म विनश्यतीति वैशेषिकाः । तेन विभागोपक्रमं संयोगान्तं कर्म विभागपूर्वकसंयोगोत्तरकालं विनष्टमेवानुमीयते न वर्तमा-

संयोगान्तं कर्म संयोगोत्पादज्ञानञ्चाोत्तरकाल-मनुमीयमानं न वर्तमानं, संयोगविभागौ तु वर्तमानौ। ज्ञानरूपानुरूपश्च विषयो न तु तद्विपरीतः। तस्मात्तयोरेव चलतीति प्रत्ययविषयता न तु कर्मणः।

अथ विभागानुमेयत्वात्तमुपजनय्याऽऽसंयोगोत्पादं व्यवस्थानाद्वर्तमानमनुमीयत इति, तदसत्। स्थाणावपि प्रसङ्गात्। विभागस्य तुल्यत्वात्।

तस्माद् गुणविशेष एव धातूपादानः क्रिया न तु तद्व्यतिरिच्यमानात्मा[२] क्रियापदार्थः, यः प्रत्ययस्य धातोर्वाऽभिधेयः स्यात्।

नम्। चलतीति च वर्तमानप्रतिभासः, तस्मान्नानुमीयमानक्रियालम्बनमेतत् ज्ञानम् अपि तु वर्तमानसंयोगालम्बनं प्रत्यक्षमेवेति न्याय्यम्।

ननु च विभागादेव क्रियामनुमास्यामहे, तथा च वर्तमानप्रतिभासो न विरुध्यते संयोगान्तत्वेन तदा तस्य वर्तमानत्वादित्याशङ्क्याह—विभागत इति।

यदि विभागानुमेयं कर्मेत्युच्यते तथा सति स्थिते स्थाणावपि कर्मानुमानप्रसङ्गः। स्थाणुश्येनविभागस्य स्थाणावपि विद्यमानत्वात्। अथ देशविभागो लिङ्ग, न च स्थाणोर्देशभूतेन श्येनेन विभागः, अतः कथं तत्र कर्मानुमानम्, इत्युच्यते तथा सति चलित्वा स्थिते देवदत्तादौ पृथिव्यादिदेशविभागस्य विद्यामानत्वात्कर्मानुमानप्रसङ्गः। न चाविरलो विभागो लिङ्गमिति वक्तव्यं विभागान्तरापेक्षायां कर्मविनाशाद्वर्तमानावभासाभावप्रसङ्गादित्यर्थः।

तत्र तावत्पूर्वार्द्धं विवृणोति—**संयोगान्तमिति।**

उत्तरार्द्धं विवृणोति—**अथेति।**

यथा चलतीत्यक्षजः प्रत्ययः संयोगविभागालम्बनस्तथा पचत्यादिशब्दजनिता अपि प्रत्ययाः संयोगविभागरूपगुणविशेषालम्बना न तद्द्रव्यातिरिक्तक्रियाग्राहिण इत्याह—**तस्मादिति।**

---

१ 'संयोगाद् व्यवस्थानात्' इति खपुस्तके पाठः। २ 'तदांतरिच्यमानः' इति खपुस्तके पाठः।

यदप्यनुमानं यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु सत्सु कदाचित्पचतीति प्रत्ययो भवतीति, तन्न,

सिद्धेर्गुणविशेषेण पचतीत्यपि संविदः[1] ।
क्रियापदार्थस्यान्यस्य नानुमानं प्रकल्पयते ॥

यः खलु तण्डुलावयवेषु विभागलक्षणः प्रशिथि-[2]लावयवसंयोगलक्षणो वा गुणभेदस्तस्य संनिहितेष्वपि साधनेषु कदाचिद्भावात्तन्निबन्धनः पचतीत्यपि प्रत्यय इति तत्र क्रियापदार्थानुमानं युक्तम् । तत एव तर्हि गुणविशेषात् कादाचित्कात्तदस्तु । अन्यथा साधन-सन्निधिमात्र एवैष स्यात् ।

न, कर्मणोऽपि तथा प्रसङ्गात् । कर्मान्तरानुमाने

यत्पुनः कारकव्यतिरिक्तक्रियाग्राहि केश्चिदनुमानमुपन्यस्तम्—उखा-काष्ठतण्डुलदेवदत्तादिकारकग्रामसन्निधाने कदाचित् पचतीति प्रत्ययो भवति कदाचिन्न भवति । स यदि कारककारणक एव स्यात् तदा सर्वदा प्रत्ययः प्राप्नोति, नचैवम् । अतोऽन्यहेतुक इति निश्चीयते । तेन कार्यभूतात् पचतीतिप्रत्ययात्कारणभूता क्रियाऽनुमीयत इति, तद्दूषणायोपन्यस्यति—**यदपीति** ।

तत्र दूषणमाह—**सिद्धेरिति** ।

तण्डुलावयवविभागशिथिलसंयोगनिबन्धनत्वात्पचतीति प्रत्ययस्य तस्य कादाचित्कत्वान्न कदाचिद्भवतः प्रत्ययात्तद्व्यतिरिक्तक्रियानुमानं शक्य-मित्यर्थः । अमुमेव श्लोकं विवृणोति—**यः खल्विति** ।

ननु संयोगविभागयोः कादाचित्कत्वात्ततुकारणभूतां क्रियामनुमा-स्यामहे । न च काष्ठादिकारकाणामेव कारणत्वं संभवति । सत्स्वपि तेषु संयोगविभागशैथिल्यानुपलम्भादिति चोदयति—**तत एवेति** ।

तत्र परिहारमाह—**न कर्मण इति** ।

---

१ 'पचतीत्यभिसंविदः' इति खपुस्तके पाठः । २ 'प्रशिथिलसंयोग' इति कपुस्तके ।

चानवस्थापातात् । अग्निसंयोगस्य क्रमेण भावात् प्रकृष्यमाणत्वाच्च । तद्धेतोर्न तस्य साधनसन्निधिमात्र एव भावः ।

तस्यैव तर्हि संयोगस्य कारणं कर्मेति चेत् ? न, प्रयत्नादेरेव कर्महेतोस्तद्धेतुत्वात् । तदित्थं यागादिव्यतिरिक्तभावनाभावात् ।

यागेन भावयेत् स्वर्गमित्यर्थः परिकल्पितः ।
स्वर्गकामस्य यागे तु नियोगः संप्रतीयते ॥

यथैव संयोगविभागौ साधनजन्यत्वे सर्वदा स्यातां तथा कर्मापि सर्वदा स्यात् । अथ कादाचित्कत्वानुग्रहार्थं कर्मान्तरजन्यं कर्मेत्युच्यते, तथा सत्यनवस्थैव स्यादित्याह—**कर्मेति** ।

ननु परपक्षसाम्यापादनमात्रं स्वपक्षासाधनमत आह—**अग्निसंयोगेति**।

यद्यपि संयोगविभागशैथिल्ये कादाचित्के तथापि न ताभ्यां क्रियानुमानं संभवति, अग्निसंयोगहेतुकत्वात्तयोः । तन्दुलावयवानामग्निसंयोगे सति संयोगविभागशैथिल्ये भवतः, स चाग्निसंयोगस्तद्धेतुः । तस्मिन्सति तन्दुलावयवानामग्निसंयोगे सति प्रकर्षदर्शनादिति । नन्वग्निसंयोगस्यैव कर्म कारणं भविष्यतीति चोदयति— **तस्यैवेति** ।

तत्र परिहारमाह—**न प्रयत्नादेरेवेति** ।

यस्तु कर्महेतुः प्रयत्नादिर्भवतोऽभिप्रेतः स एवास्माकमग्निसंयोगहेतुर्भविष्यति किमन्येन क्रियाकल्पनेनेत्यर्थः । तदेवमुक्तेन प्रकारेण संयोगविभागातिरिक्तपरिस्पन्दाभावात्प्रयत्नस्य च यागादिधात्वर्थव्यतिरिक्तस्याभावाद् यागादिधात्वर्थव्यतिरिक्तभावनाऽभावे यागेन भावयेत् स्वर्गमिति काल्पनिक एव वाक्यार्थो न शाब्द इत्याह—**तदित्थमिति** ।

कथं पुनः काल्पनिको वाक्यार्थ इत्यपेक्षिते सत्याह—**स्वर्गकामस्येति**।

---

१ 'अग्निसंयोगस्य तु' इति खपुस्तके पाठः ।

सत्यां हि[1] भावनायां यागस्य करणत्वं कर्मापेक्षायां[2] पुरुषविशेषणस्यापि स्वर्गस्येष्टस्य सामर्थ्यात्कर्मत्वमवधार्यते । तदभावे तु मन्दाग्निप्रलब्धुमेव परिकल्पननिमित्तो वाक्यार्थो यागेन भावयेत्स्वर्गम् ।

पुरुषविशेषस्य नियोगो यागे गम्यते । तस्मिंश्चानुष्ठिते स्वर्गादिफलं स्वतोऽन्यतो वा कुतश्चिद्भविष्यति नैव[3] वा । न त्वयमर्थः शक्योऽभ्युपगन्तुम् ।

ननु पुरुषविशेषणमेव न संभवति । अयोगान्ययोगात्यन्तायोगानामन्यतमस्यापि व्यवच्छेदासंभवात् । जात्या च तस्याभावात् ।

तत्र पूर्वार्द्धं तावद्विवृणोति—सत्यां हीति ।

इदानीमुत्तरार्द्धं विवृणोति—पुरुषेति ।

स्वर्गादिफलं प्रति यागादेः करणत्वं शब्देनाबोधि । तेन यागादेः स्वर्गादिफलं भवति । क्रियागर्भो हि तयोः कर्मकरणभावः । सा चेन्नास्ति कथमिव तयोः कर्मकरणभावः स्यात् ? तेन यागादावनुष्ठिते स्वत एव स्वर्गो भविष्यति । कादाचित्कत्वादन्यतो वा कुतश्चिन्नैव वा भविष्यति । यागादिवदन्यस्यापि तत्साधनत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । स्वाभाविकत्वे च सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु स्वर्गस्य पुरुषं प्रति विशेषणत्वं न युक्तम् । त्रिविधं हि विशेषणं भवति । किञ्चिदयोगव्यवच्छेदेन यथा पीनो देवदत्त इति । न त्वत्रान्ययोगव्यवच्छेदः संभवति, अन्यस्यापि यज्ञदत्तादेः पीनत्वात् । नाप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदः । देवदत्तस्य कदाचिदन्नत्रयादिना कार्श्योपपत्तेः । अन्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्थो धनुर्द्धर इति । अन्यत्र तदभावस्य विवक्षितत्वात् । अत्यन्तायोगव्यवच्छेदेन यथा गन्धवती पृथ्वी इति । अन्यत्र गन्धासम्भवेनात्यन्ताभावनिषेधार्थत्वात् । न चात्रैकप्रकारमपि विशेषणत्वं संभवति । न तावदयोगव्यवच्छेदः । अनुष्ठानात्प्रागुत्तरकालं वा यागस्यादृश्यमानत्वात् ।

---

१ ख पुस्तके 'हि' शब्दो नास्ति । २ 'कर्मापेक्षणीयत्वात् यस्यापेक्षायाम्' इति ख पुस्तके पाठः । ३ 'नव वायमर्थः' इत्येव खपुस्तके पाठः ।

साध्यत्वमपि तर्ह्यनुपपन्नं स्वर्गस्य तथाऽनिर्देशात् विशेषणस्यैवार्थाद्भावनासम्बन्धाभ्युपगमात् ।

वर्तमानेच्छाविशेषणत्वमितरस्याप्यविरुद्धम् ।

न फलनिमित्तयोरन्यतरापत्तेः । निमित्तत्वे तु यावज्जीवश्रुत्युपसंहारे तदानर्थक्यम् । अनुपसंहारे त्वेतत् स्यात् ।

नाप्यन्ययोगव्यवच्छेदोऽन्यस्यापि कदाचिद्योगोपपत्तेः । नाप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदः । स्वर्गकामस्य यागाद्यननुतिष्ठतः कदाचित्कार्यस्वर्गयोगाभावात् ; [इति] न पुरुषविशेषः संभवतीति चोदयति— ननु पुरुषेति ।

न च जात्यैव ब्राह्मणवत्स्वर्गकामो येन पुरुषविशेषः स्यादित्याह— जात्येति ।

एवं चोदिते सति पूर्वपक्षवाद्याह —साध्यत्वमिति ।

यदि स्वर्गस्य विशेषणत्वं नाभ्युपगम्यते तवापि तर्हि साध्यः स्वर्गो न स्यात्, न हि तं साध्यं द्वितीयानिर्दिष्टं पश्यामः, किं तर्हि ? पुरुषः स्यादित्यविशेषणस्यैव सतो भाव्यपेक्षायां पुरुषार्थस्य स्वर्गादेरर्थात् साध्यत्वमभ्युपगम्यते । ननु न पुरुषविशेषणं स्वर्गादि साध्यमभ्युपगच्छामः किं तर्हि इच्छाविशेषणम् । तथाहि —स्वर्गकामादिपदात्कामपदोपात्तेच्छाविशेषणत्वेन स्वर्गादि गम्यते । काम्यस्य च कामे प्रत्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणत्वमस्तीत्याशङ्क्याह— वर्तमानेति ।

मीमांसकवदितरस्याप्यविरुद्धमेवेच्छाविशेषणत्वं स्वर्गादेर्भविष्यति । इच्छाविशेषणस्यैव च पारम्पर्येण कथञ्चित्पुरुषविशेषणत्वोपपत्तिः । ननु चासाध्ये स्वर्गे कथं तद्विषयिणी इच्छा भवेत्तेनेच्छाविशेषणत्वमपि तवानुपपन्नम् । नैष दोषः । साध्येऽसाध्ये वा स्वर्गे वर्तते तावदिच्छा । न च नियोगतः साध्यमेवेच्छति सुरगणिकादौ राज्ये वाऽसमर्थस्येच्छादर्शनात् । तदेतद्वर्तमानग्रहणेनाह । एवमुक्ते सति मीमांसकाश्चोदयन्ति—न फलेति ।

---

१ 'वार्थाभावना' इति खपुस्तके पाठः ।

स्यात्तावदेष नित्येषु परिहारो नानित्येषु।

अपि चानर्थक्यं[1] स्यादित्यनर्थो नावगन्तुं शक्यत इत्युक्तम्।

यदि स्वर्गस्य साध्यत्वं नाभ्युपगम्यते ततः फलनिमित्तयोर्मध्येऽन्यतरस्य निमित्तस्यापत्तेर्निमित्तप्रतिपादकं स्वर्गकामादिपदं स्यात्। स्वर्गेच्छा चेद्भवति यजेत जुहुयाच्चेति। निमित्तत्वे तु "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्येवमादिसामान्यश्रुतिविशेषोपसंहारायेदमभ्युपगन्तव्यम्। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति जीवता स्वर्गकामेन सता होतव्यं यष्टव्य वेति। एवं च सामान्यश्रुतेरकिञ्चित्करत्वेनानर्थक्यमेव स्यात्। कामश्रुतेरेवाधिकारार्थत्वात्। यदि च सामान्यश्रुत्युपसंहारोऽयं नाभ्युपगम्येत ततो विशेषश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्। सामान्यश्रुतित एव स्वर्गकामस्यानुष्ठानोपपत्तेः। तदेतदाह—**अनुपसंहारे इति।** सामान्यश्रुत्यनुपसंहारे सत्येतस्या विशेषश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्। स्वर्गकामस्य च तया सामान्यश्रुत्याऽनुष्ठानं चोदितमेव किं पुनर्वचनेन स्वर्गकामो यजेत स्वर्गकामो जुहुयादिति।

एवं मीमांसकेन चोदिते सति पूर्वपक्षवाद्याह—**स्यात्तावदिति।** यावन्त्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नित्यानि सन्ति पुनष्काम-संबन्धेन विधीयन्ते तेषां पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्भवतु स्वर्गकामादिपदं फलप्रतिपादकम्, यानि पुनः केवलकामसंबन्धेन चोद्यन्ते यथा "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इत्येवमादीनि कर्माणि तेषु पशुकामादिपदस्य निमित्तार्थत्वमविरुद्धम्। अथवाऽग्निहोत्रादावपि स्वर्गकामादिपदस्य निमित्तार्थतेव, न फलार्थता। न हि भावनाऽभावे स्वर्गादेर्भाव्यत्वं संभवति। यदि तु तथा सति सामान्यश्रुत्यानर्थक्यं भवति, भवतु; किं कुर्मः? सर्वथा तावदीदृशः शब्दार्थो नावगम्यत इति। पूर्वापरितोषेण परिहारान्तरमाह—**अपि चेति।**

---

[1] 'नर्थक्यमित्यनर्थो' इति खपुस्तके पाठः।

पुनरुपदेशाद्वा स्वर्गकामः पुनः प्रयोक्ष्यत इति नानर्थक्यम् ।

बुध्वेदमेव भगवान्ददर्श खलु बादरिः न द्रव्यगुणसंस्कारव्यतिरिक्तोऽस्ति शेषता । द्रव्यगुणयोः खलु योग्यता । अतः कारकविभक्तितो वा क्रियायां शेषभावो गम्यते । संस्कारोऽपि संमार्गादिः शब्दतो वस्तुतो वा[१] कर्मसंबन्धी तत्र प्रतिपन्नशेषत्वं तन्मुखेन क्रियां यायात्, यागादिस्तु प्रकृत्याऽकर्मको देवताकर्मको वा कथं स्वर्गेण संबध्येत ? भावनाकर्मणा तेन तद्व्यवहितः संबध्येत, सा च नास्तीति गम्यमानो भगवान्बादरिर्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं मेने इति ।

अपरितोषकारणं त्विदं द्रष्टव्यम् । यथाऽग्निहोत्रादौ स्वर्गकामपदस्य फलार्थत्वमभ्युपगम्यते तता बलाद्भावनाभ्युपगमः प्राप्नोति । न हि भावनां विना भाव्यत्वं स्वर्गादेरुपपद्यते ततश्चानिष्टाभ्युपगमापत्तिरिति मन्यमानः सर्वत्र कामिपदस्य निमित्तार्थतामेव दर्शयति । यद्वा, नेयं विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतेरुपसंहाराय. येन तदानर्थक्यं स्यात्, किं तर्हि स्वर्गकामस्यानुष्ठानं विधत्ते. नास्वर्गकामस्य प्रतिषेधति । यत्त्वेतदानर्थक्यमस्मिन्पक्षे चोदितं तदपि न भवति पुनर्विधानेन द्विरनुष्ठानोपपत्तेः । तेन सामान्यश्रुतितस्तावत् स्वर्गकामोऽग्निहोत्राद्यनुतिष्ठति. स्वर्गकामो जुहुयादिति पुनरनुष्ठानं स्यात् । अस्वर्गकामस्य तु सकृदेव । तेन पुनरनुष्ठानविधानार्थत्वाद्वचनस्याव्यवच्छेदकस्यापि नानर्थक्यमित्याह—पुनरिति ।

बादरिणापि च भावनाभावं मन्यमानेन द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावो न यागादिष्वित्युक्तमित्याह—बुध्वेति ।

एतदेव विवृणोति—द्रव्यगुणयोरिति ।

---

१ 'शब्दतो वा' इति 'क' पुस्तके पाठः ।

अत्रोच्यते—

अनेकार्थत्वमन्यास्यन्नेनैकाधिकरणयतः ।
करोतिना तिङन्तेषु भावाभेदोऽनुमीयते[१] ॥

द्रव्यगुणयोर्व्रीह्यरुणाम्नोर्यागक्रयरूपयोर्धातुवाच्यसंयोगविभागरूपक्रिययोर्व्रीहिभिररुणयेतितृतीयाशब्दतो भूतभव्यसन्निकर्षवशाद्वास्तवतन्निर्वर्तकत्वेन वा शेषभावो गम्यते । संस्कारस्यापि ग्रहसंमार्गाद् "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इति द्वितीयाशब्दतः संस्कारस्य च संस्कार्यनिष्ठत्वमिति । वस्तुतो वा ग्रहादिसम्बन्धोऽवगम्यते । तत्र प्रतिपन्नशेषत्वं सम्मार्गादिग्रहमुखेन ग्रहसंबन्धिनीं ज्योतिष्टोमाक्रियां गच्छेन्निर्वर्तनयोग्याम् । तत्र त्रयाणां क्रियां प्रति शेषभावः धातुवाच्ययोः संयोगविभागयोः क्रियाशब्दाभिधेययोरन्यतः साध्यत्वात् । यागस्तु यजेतेत्येवमादिशब्दात्प्रतीयमानः स्वभावतोऽकर्मक एव प्रतीयते । देवतापूजात्मकत्वाद्वा यागस्य पूज्यमानदेवताकर्मत्वं गम्यते । न कथञ्चित्कर्मभूतः स्वर्गसम्बन्धः । यदि तु भावना स्यात्ततस्तद्द्वारेण यागस्य स्वर्गसंबन्धो भवेत् । सा चोक्तेन प्रकारेण नास्त्येवेति मन्यमानो भगवान्बादरिर्यागस्य न स्वर्गशेषत्वमिति मेने इति । अत्र प्रतिविधत्ते— अत्रोच्यते इति ।

घटं करोतीत्यत्र तावत्करोतिर्भावनावचनो घटमितिकर्मसंबन्धात् । न ह्यक्रियया कारकं संबध्यते । यदि धात्वर्थसामान्यवचन एव करोतिः तत्करोत्यर्थस्य गोत्वादेव सामान्यात्मकत्वेन क्रियात्वात्कारकसंबन्धो न स्यात् । या अपि तद्व्यक्तयः पाकाद्या लाक्षणिक्यस्ता अपि संयोगविभागात्मानो न क्रियारूपा इति वक्ष्यति—

धातूनामभिधानीया कर्मकर्तृसमाश्रयान् ।

इत्यत्र, तथा—

परोपाधिक्रियारूपो ज्ञायते न क्रियान्तरम् ।

इत्यत्र च । अतस्तासामपि कारकसंबन्धो न युक्तः । अपि च धात्वर्थ सामान्यं करणरूपं तद्विशेषाश्च करणविशेषाः । यथोक्तं भट्टपादैः—

---

१ 'भावभेदो' इति खपुस्तके पाठः ।

घटं करोतीति तावज्जननोत्पादनादिश्रुतिविषयां भावनां करोतिराचष्टे। स[1] च पचत्यादिसमानाधिकरणोऽपि नान्यत्र वर्तितुमर्हति अनेकार्थत्वे त्वनै[2]कान्तिकत्वात्ततोऽभिधेयनिश्चयायोगाद्व्यवहाराङ्गतापत्तेः। अव[4]गतसामर्थ्यानुसारेण च प्रयोगोपपत्तौ सामर्थ्यान्तरपरिकल्पनायोगात्प्रतीतबाधादप्रतीतक[5]ल्पनाच्च प्रयोगान्तरेऽपि प्रयोगान्तरनिर्ज्ञातस्यैव प्रत्ययात् किङ्करोतीति चोत्पादनाया एवाधिगमात्। एवं भावनाभिधानेन करोतिना समानाधिकरणतयाऽऽख्यातपदानां तद्विशेषाभिधायित्वमनुमीयते।

अन्यदेव हि धात्वर्थसामान्यं करणात्मकम्। इति।

न च कारकं कारकान्तरेण संबध्यते। ननु भावनावचनत्वेऽपि करोतेर्भावनासामान्यमभिधेयं स्यात् तच्च नित्यत्वादसाध्यसामान्यं साध्यस्वभावत्वाद्भावनानाम्। न च साध्यसामान्यं सिद्धरूपं भवति अपि तु साध्यात्मकमेव साध्यस्वभावस्वविशेषात्मकत्वात्। तेन साध्यात्मकमेव सन्नित्यं न रूपान्तरमिति किं कुर्मः। यथोक्तं गुरुणा—

अन्यश्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम्। इति।

अपि च करोत्यभिहितभावनासामान्यलक्षिता व्यक्तयः साध्यस्वभावाः क्रियात्मानः तेन लक्ष्यमाणभावनाव्यक्तिषु सूत्रपाद एव कर्मसंबन्धः। तस्माद्घटं करोतीत्यत्र भावनावचनकरोतिरिति निर्णीते किं करोति पचतीत्येवमादिषु पचत्यादिसामानाधिकरण्येन न धात्वर्थसामान्यवचनो भवितुमर्हतीति। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनं हि तथा स्यात्। न च तद्युक्तम्। पूर्वशक्त्यनुसारेणैव प्रत्ययोपपत्तेः। यत्र गवादिशब्दे विस्पष्टमर्थान्तरं प्रतीयते तत्रागत्या शक्त्यन्तरमपि कल्प्यते। न चेह विस्पष्टार्थान्तरप्रतिपत्तिरस्ति त्वय्येवारोप्यमाणत्वात्। यथा घटं करोति इत्यत्रोत्पादनावगम-

---

१ 'स च नाऽधिकरणोऽपि' इति 'क' पुस्तके पाठः। २ ह्यनैकान्तिकत्वात्' इति ख पुस्तके पाठः। ३ 'योगांतदव्यव' इति कपुस्तके पाठः। ४ 'परिगृहीतसामर्थ्या' इति खपुस्तके पाठः। ५ 'कल्पनात्' इत्येव पाठः कपुस्तके।

यद्यपि प्रत्ययो भेदान्न विशेषावगमायालं, पदं तु प्रकृतिभेदाद्भिन्नप्रकृत्यर्थानुरक्तप्रत्ययार्थप्रधानं, प्रत्ययोऽपि पौर्वापर्यनियमान्न पदवत् स्वतन्त्रः सामान्यमात्रे धियमादधाति, अपि तु प्रकृत्यर्थापेक्षया[2] विलक्षणः स्वार्थविशेषमेव समर्पयति। सर्वथा पदं तावद्विशेषे वर्तते। तेन तावत्स्वतोऽभेदवत्या[3] धात्वर्थोपधानव्यज्यमानस्फुटविशेषायास्तत्र विशेषाभिधानानुमानमविरुद्धम्।

ननु प्रत्ययस्य सामान्यमभिधेयमिष्टं तत्कथमुभयोः सामान्याभिधायिनोरैकाधिकरण्यम्?

स्तथा किं करोति किमुत्पादयते किं भावयतीति स एवार्थो गम्यते इति न भावनावचनकरोतिसमानाधिकरणाः पचत्यादिशब्दाः पाकादिधात्वर्थानुबन्धनिबन्धनभावनाविशेषवचना इति निश्चीयते। अमुमेव श्लोकार्थं विवृणोति—घटं करोतीति।

अनेकार्थत्वे हि करोतेस्तदुच्चारणे सत्यक्षादिशब्दवदेवार्थे सन्देहः प्राप्नोत्यनैकान्तिकत्वात्। एवं च व्यवहारो नावकल्पेत। दृश्यते चासौ निश्चितार्थनिबन्धनः प्रकरणादिपरामर्शनिरपेक्षः। तस्माद्भावनार्थ एव करोतिरिति। ननु पचत्यादिष्वेक एव प्रत्ययः स कथमिव भावभेदं ब्रूयादित्याशङ्क्याह—यद्यपीति।

यद्यपि पचत्यादिष्वेकः प्रत्ययस्तथापि पचति गच्छतीति प्रकृतिभेदाद्भिन्नरूपं पदम्। तच्च प्रकृत्यर्थानुरक्तप्रत्ययार्थप्रधानम्। तेन प्रकृत्यर्थानुरागवशाद्भावः प्रतीयमानो विशिष्ट एव प्रतीयते। न च प्रकृतिनिरपेक्षः प्रत्ययः प्रयुज्यते। पदमिव पदान्तरनिरपेक्षः "परश्च" (३पा० सू० ३.१.२) इति "धातोः" (पा०सू०३-१-९१) इति च पौर्वापर्यनियमात्। तेन न प्रत्ययो भावसामान्ये बुद्धिमादधत्यपि तु प्रकृत्यर्थानुरक्तभावविशेषमेव समर्पयति। तेन यद्यपि भावनागतो विशेषो नावगम्यते तथापि धात्वर्थानुरक्तभावनाव-

---

१ 'भेदान्न तद्विशेषायालम्' इति खपुस्तके पाठः। २ 'चक्षाणः' इति कपुस्तके पाठः। ३ 'तेन स्वतोऽभेदवत्या अपि' इति खपुस्तके पाठः।

उच्यते,

भेदोपहितसामान्यवचनेऽप्यपृथक्श्रुतिः ।
को राजा याति ? पाञ्चालराज इत्यभिधीयते ॥

प्रश्नवर्तिना हि सामान्यशब्देन व्यवच्छिन्नसामान्यविषयाः श्रुतयः परिदृष्टसामानाधिकरण्यप्रयोगाः, को राजा याति पाञ्चालराज इति यथा ।

युक्त एव चोत्तरे सामान्यनिर्देशोऽन्यथा प्रश्नगतं

गमाद्भावविशेषप्रतिपादनानुमानमविरुद्धम् । ननु चान्वयव्यतिरेकोद्धतं भावनासामान्यं प्रत्ययस्याभिधेयं न पाकादिविशेषास्तेन यद्यपि प्रकृत्यर्थानुरागो भावस्य गम्यते तथापि न विशिष्टः प्रत्ययार्थाऽपेक्षासन्निधियोग्यताहेतुकत्वाद्विशिष्टावगमस्य । यदि तु विशिष्टमेव वाच्यमुच्येत तथा सत्यन्विताभिधानं, न चैतदिष्टमित्यभिप्रायेण चोदयति--नन्विति ।

प्रत्ययो भावनासामान्यवचनः, करोतिरपि भावनासामान्यवचन एव, न च द्वयोः सामान्यवचनयोः सामानाधिकरण्यम् । तत्र परिहारमाह— उच्यते इति ।

यद्यपि प्रत्ययस्य सामान्यमभिधेयं तथापि पचत्यादिपदे प्रकृत्युपात्तपाकादिधात्वर्थभेदोपहितं सन्निधानादिभिस्तद् गम्यते । अतश्च शुद्धसामान्यवचनेन करोतिना सह प्रकृत्यर्थानुरक्तसामान्यवचनस्य प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । यथा को राजा याति ? पाञ्चालराज इत्यत्र शुद्धसामान्यवचनस्य राजशब्दस्य पाञ्चालराज इत्यनेन पाञ्चालविशेषोपहितराजसामान्यवचनेन । एतदुक्तं भवति–यथा पाञ्चालराज इत्यत्र सन्निधानादिभिरभिधानाद्वा पाञ्चालविशेषोपहिते राजार्थे गम्यमाने को राजेत्यनुपहितसामान्यवचनस्य शब्दस्योपहितसामान्यविषयेणोत्तरवर्तिना राजशब्देन सामानाधिकरण्यं तथात्रापीति नान्विताभिधानचोद्यं नाप्यसामानाधिकरण्यम् । एतमेव श्लोकं विवृणोति— प्रश्नेति ।

नन्विदमप्ययुक्तमेव सामानाधिकरण्यं न दृष्टान्तीभवितुमर्हति । प्रश्नप्रक्रमलभ्यत्वेन राजार्थस्योत्तरे पुनरुपादानानर्हत्वादित्याशङ्क्याह—युक्त एवेति ।

तदपेक्षणीयं स्यात् विशेषतस्तु भावनाया असंविज्ञातपदभेदत्वात्परोपधानव्यज्यमानविशेषायाः । तस्मान्न सिद्धसाधनं न विपर्ययसाधनं नाप्यदृष्टान्तता ।

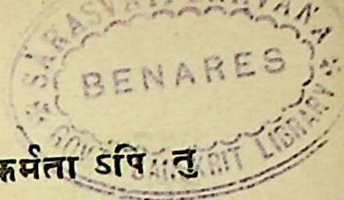
भावाभावे प्रयोगस्तु न द्विधापि निरीक्षितः ।
अन्ततः सोऽपि धात्वर्थगोचरो लक्ष्यते तथा ॥

घण्टा ध्वनतीति हि भाव्याभावेन भावनाभाव उच्यते । सर्वश्च धात्वर्थः किञ्चिदसदुत्पादयति ध्वननमपि सुखं दुःखज्ञानं वाऽन्ततो धात्वर्थ एव भाव्यः ।

पाञ्चाल इत्येतावत्युक्त कः पाञ्चालः किं राजा किं ब्राह्मण इति विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नगतो राजार्थः संबन्धनीयः । ततश्च मतिविप्रकर्षः स्यात्, उपादाने तु झटिति संबन्धावगमान्नायं दोषो भवति । एतदुक्तं भवति-अस्त्यत्र राजार्थेन प्रयोजनं स किं प्रक्रमलभ्यो भवतु उत शब्दोपादानप्राप्त इति । तत्रोपादाने सत्यविप्रकृष्टा प्रतिपत्तिः स्यादिति शोभन एवायं प्रयोग इति । भावनायास्तु पचत्यादिपदे विशेषेण सामान्यनिर्देश एव कर्तव्यः, न हि तत्र भावनाविशेषप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तेन किं करोतीति पृष्टे पचतीतिभावनासामान्यप्रत्ययोच्चारणेनैवोत्तरं दातव्यम् । इतरत्र तु को राजेति पृष्टे युधिष्ठिरादिशब्दसंभवात् । तस्मात्पाकादिशब्दोच्चारणे प्रत्ययसन्निधानादिभिर्विशिष्टे भावे गम्यमाने न करोतिशब्दसाधितस्य साधनं, येनानर्थक्यात्सहप्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । नापि विपर्ययसाधनम् । सामानाधिकरण्यदर्शनात् । यथा को राजा याति पाञ्चालराज इति । नादृष्टान्ततेत्यस्यायमर्थः-न चायमस्मत्पक्षोऽविद्यमानदृष्टान्तोऽस्यैव दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । तेन सति दृष्टान्ते न विरुद्धो हेतुरिति । अथवा वृत्तः शिशपत्यस्यास्मत्पक्षेपि नादृष्टान्तता । यथैव ह्यत्र सामान्यविशेषनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं तथैव किंकरोति पचतीत्यत्र करोतिप्रत्यययोः । यत्पुनः पूर्वपक्षेऽभिहितं भावाभावे प्रयोगस्येति, तत्र परिहारमाह—भावाभावे इति ।

आख्यातसमानाधिकरणस्य नामसमानाधिकरणस्यैव करोतेर्भावनाभावे न

१ 'न विपर्ययसाधनं' इति कपुस्तके पाठः । २ 'भाव्याभावेन हि' इति खपुस्तके । ३ 'सर्वस्तु' इति खपुस्तके ।

न हि सर्वत्र धात्वर्थस्य करणतैव कर्मता ऽपि तु क्वचित्तन्मात्रनिर्वृत्तिविवक्षायाम् ।

का क्रिया पाक इति [1]चेहापि द्विविधत्वाच्छब्दार्थस्य [2]श्रौतलक्ष्यभेदेन नाभावो भावनायाः शब्दतस्तद्विशेषलक्षणाप्रवणत्वात्पाकशब्दस्य ।

तिङन्तेऽपि तर्हि लक्ष्य एव भावोऽस्तु ।

प्रयोगो दृष्टः । येन धात्वर्थसामान्यवचनत्वमध्यवसीयेत । तथा हि—घण्टा ध्वनतीत्यत्र भाव्याभावेन भावाभाव उच्यते । स चायुक्तः सर्वस्य धात्वर्थस्यान्योत्पादकस्वभावत्वेन भाव्यान्वितत्वात् । अस्ति चात्रापि मृदुतीव्रध्वननिष्पाद्यं सुखं दुःखं वा । यदि त्वकर्मकत्वाद्धातोः सुखं दुःखं वा ध्वनतीत्येवं संबन्धानवगमाद्भाव्यत्वं नाभ्युपगम्यते ततोऽन्ततो धात्वर्थमेव भाव्य ब्रूमो ध्वननं करोतीति संयोगविभागौ तज्जनितः शब्दो वा ध्वननम् । परिस्पन्दश्च करोत्यर्थ इति । यदपि का क्रिया पाक इत्युदाहृतं तत्रापि भावनाविशेषनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं न श्रुतपाकनिबन्धनं, येन धात्वर्थवचनता करोतेः स्यात्; तदेतदाह—लक्ष्यत तथेति । तत्राख्यातसमानाधिकरणस्य करोतेर्यथा भावनाभात्रे न प्रयोगस्तथा दर्शयति—घण्टेति ।

ननु धात्वर्थस्य करणत्वाभ्युपगमात्कथमिव कर्मत्वमुच्यते इत्याशङ्क्याह—नहीति ।

यद्यपि करणं धात्वर्थस्तथापि व्यापारसाध्यत्वात्कर्मतापि । तेन यदा धात्वर्थमात्रनिर्वृत्तिर्विवक्षिता भवति नान्यस्य फलस्य तदा कर्मनिर्देशो न विरुध्यते । लक्ष्यते तथेति यदुक्तं तद्विवृणोति—का क्रियेति ।

यद्वा भावनाप्रतिपादकशब्दाभावेन भावनाभावे सति का क्रिया पाक इति सामानाधिकरण्यं करोतेरुदाहृतं तदयुक्तम् । पाकशब्द एव हि भावनाप्रतिपादकः । न ह्यभिधेय एव शब्दार्थ इति व्यवस्था किं तर्हि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति पचिना लक्षितभावनाविशेषनिबन्धनमपि ऐकाधिकरण्यमत्रेति न दोषः । यदा तु लाक्षणिकभावनानिबन्धनमैकाधि-

---

१ 'इति च द्विविध' इति खपुस्तके । २ 'श्रौतभेदेन' इति खपुस्तके ।

नैतत्सारम्, यतः सर्वत्र कः पाको बुद्धिभेदमपन्हुते न भावनापरामर्शमन्तरेण च भाक्तमेतत् ।

इदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां-पाकः पचतीत्यत्र धात्वर्थो भिद्यते रवंनि । को हि स्फुटं प्रत्ययभेदमवजानीते । तथा हि तिङन्ते भाव्यः स गम्यते न तथाभूतो घञन्ते । भावे तद्विधानात्, शुद्धस्य च धात्वर्थस्य तत्त्वव्याख्यानात् ।

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते इति ।

तर्हि भाव्यत्वं भावनासंस्पर्शकृतमिति तिङन्तानां सोऽर्थः । गम्यमानत्वं हि तिङन्तघञन्तयोर्धीर्न भिद्येताविशेषात् ।[1]

नच साधनसाध्यसम्बन्धाद्धेदावगमः[2] स्थीयते इत्यत्राप्रसङ्गात् ।[3]

कथं, तिङन्तेऽपि तर्हि कस्मान्न भवति ? नास्त्यभिधाने प्रमाणमन्यथापि करोतिसामानाधिकरण्यदर्शनादिति चोदयति—तिङन्तेऽपीति ।

तत्र परिहारमाह—नैतत्सारमिति ।

यतः कः पाकः पचतीत्यत्र बुद्धिभेदो न स्यात्, अस्ति चासौ । तथा हि-पाक इत्यत्र सिद्धरूपो धात्वर्थो गम्यते पचतीत्यत्र साध्यरूपः । तच्च साध्यत्वं भावनासंस्पर्शकृतं, तत्संस्पर्शश्चैवं स्याद्यदि सा प्रत्ययेनाभिधीयेत । ततोऽत्राभिधेयभावनानिबन्धनमैकाधिकरण्यं न पाकवद्गम्यमानापेक्षमित्यर्थः । अमुमेव श्लोकार्थं विवृणोति—इदमिति ।

नन्वनभिधानेऽपि भावस्य पचतीत्यत्र प्रत्ययप्रतिपादितकर्तृकारकसम्बन्धाद्धात्वर्थस्य साध्यत्वावगमो भविष्यतीत्याहशङ्क्याह—नचेति ।

---

१ 'घञन्तयोर्विभिद्येत' इति खपुस्तके पाठः । २ 'साधनसम्बन्धाद्' इति कपुस्तके पाठः । ३ 'इत्यप्रसङ्गात्' इति खपुस्तके पाठः ।

किञ्च—

पाकं करोति पचतीत्याख्यातार्थो न दृश्यते।
भेदेन शब्दतत्त्वज्ञैः पाकादौ न त्वयं क्रमः॥

पचति पाकङ्करोतीति तिङन्तंपदार्थं भेदेन निदर्शयति। नाप्रतिपद्य भेदं पाकादिषु तु न। तथा भेदप्रतिपत्त्यभावादिति गम्यते।

परिकल्प्य भेदं तथोपदर्शनं पाकस्याभिनिवर्तनं करोति यथेति चेत्। न, पाकादावपि भेदप्रतिपादनप्र-

यद्यत्र साध्यत्वावगमो हन्त तर्हि भावोत्पन्नलकारान्ते स्थीयत इत्येवमादौ शब्दे कारकसंबन्धाभावाद्धात्वर्थस्य साध्यत्वावगमो न प्राप्नोति। अस्ति चासौ। देवदत्तेन स्थीयत इत्यत्र स्थितिः क्रियत इत्ययोऽवगम्यते। तेन भावनासंस्पर्शकृतमेव साध्यत्वं न कारकसंबन्धकृतमित्यर्थः। इतश्च तिङन्ते भावनाऽभिधीयत इत्याह—किञ्चेति।

पचतीत्यस्य पाकं करोतीतीममर्थं निदर्शयति न पाकशब्दस्य। तेन तिङन्ते केनचिच्छब्दभागेन पाकोऽभिधीयते केनचित्करोत्यर्थ इति गम्यते गम्यमाने भावे पाकादावपि तथा निदर्शनप्रसङ्ग इत्यर्थः। अमुमेव श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—पचतीति।

ननु तिङन्तेऽपि न पृथक्करोत्यर्थोऽभिधीयते, अभिधाने प्रमाणाभावात्। यत्तु निदर्शनं तदशाब्दमेव भेदं परिकल्प्य, यथा कस्याभिनिवर्तन करोतीति। न तावत्पाकादिनिर्वर्तनाविषयोऽपरः करोत्यर्थोऽभिहितः। करोत्यर्थ एवाभिनिवर्तनं, न च तत्राप्यपरः करोत्यर्थः संभवति योऽभिधीयते। यत्तु धात्वर्थे साध्यत्वं तद्भावस्यैव स्वाभाविकमित्यभिप्रायेण चोदयति—परिकल्प्येति।

तत्र परिहारमाह—न पाकादाविति।

यद्यत्राशाब्दमेव भेदं परिकल्प्य निदर्शयन्ति का व्यवस्था यत्तिङन्ते निदर्शयन्ति न पाकादाविति। ननु स्वसामर्थ्यानुरोधेन तिङन्तनाविद्यमान

१ 'पाकादादपि भेदप्रतिपाददपि भेद०' इति कपुस्तके पाठः

सङ्गात् शब्दोपकल्पितास्तिङन्तेष्वपि भेद इति चेत् । अस्तु तावच्छब्दार्थभेदो वस्तुन्यप्युपपादयिष्यामः । नन्वेवं भावनाया अपि साध्यरूपाया भावनान्तरापातस्तदपि तथेत्यनवस्था ।

यदि मतं व्यापारो हि सा स्वरूपमेव तस्याऽन्यादृशं पराधीनोपजननम् । अतः स्वरूपात्तथात्वसिद्धेर्नान्यसंस्पर्शव्यपेक्षेति ।

धात्वर्थोऽपि तर्हि तथाऽस्तु । तथाहि—वस्तुतः सोऽपि तथा अतथा वा अवश्नापादिततथाभावः स्वशब्दैर्व्यापारात्मोपादीयते ।

एव भेदः कल्पितः पश्चान्निदर्श्यते न तात्त्विको घटते इति न तु पाकादौ शक्त्यभावात्कल्पितो न वा निदर्श्यते इति चोदयति—शब्दोपकल्पितेति ।

तत्र परिहारमाह- अस्त्विति ।

तिङन्तस्य तावदर्थरूपं भवताऽङ्गीकृतं तत्तु तात्त्विकमित्यनन्तरमेव वक्ष्यामः । ननु यदिदं भावनासंस्पर्शकृतं, धात्वर्थसाध्यत्वमुक्तं तदयुक्तम् । स्वाभाविकसाध्यत्वसंभवात् । यदि तु भावनासंस्पर्शकृतमभ्युपगम्येत ततो भावनाया अपि साध्यत्वप्रतीतभावनानन्तरसंस्पर्शकृतं साध्यत्वं स्यात् । तथा सत्यनवस्थितिरेवेति । चोदयति—नन्वेवमिति ।

ननु व्यापाररूपा भावना, व्यापारश्च साध्यात्मक एव न व्यापारान्तरसंस्पर्शमपेक्षते इत्याशङ्कते—यदीति ।

एवमाशङ्क्योत्तरमाह —धात्वर्थोऽपीति ।

धात्वर्थोऽपि साध्यस्वभाव एव किमिति भावनासंस्पर्शमपेक्षते । अथापि संयोगविभागगुणात्मकत्वादसाध्यरूपस्तथापि स्वशब्दैरापादितसाध्यत्वः पचत्यादिषु प्रतीयमानः किमिति भावनासंस्पर्शमपेक्षते । साध्यस्वभावो धात्वर्थो

---

१ 'शब्दाद् भेदो' इति कपुस्तके पाठः ।

२ 'सा राप्यमेव' इति खपुस्तके पाठः । ३ 'तादृशमपरानोप' इति कपुस्तके पाठ

४ 'अतोरूपात्' इति खपुस्तके पाठः । ५ 'तर्हि' इति खपुस्तके नास्ति ।

घञन्तादिष्वपि कारकसम्बन्धोपपत्तेरन्यथाव्यापारे कारकसम्बन्धायोगादव्यापारसम्बन्धिनः कारकत्वानुपपत्तेः। क्रियासम्बन्धप्रभावितत्वात्कारकभावस्य।

बुद्धिभेदस्तु पाकादिषु प्रत्ययोपादानेन सिद्धभावनानुभवात्। अनभिभवतिचेत्यादौ न चानभिभूतरूपमन्यथाशक्यम् घदर्शनं व्यापारान्तरानिदर्शनेन निदर्शयति भावनाया इव। न च सिद्धसाध्ययोरैकशब्द्यं विरुद्धं भेदाभेदयोरिवगोत्वादिषु भिन्नप्रकृतिप्रत्ययोपादानत्वात्।

साध्यभावरूप[1]प्रतीतिनिदर्शनाभ्यां च धात्वर्थस्य तिङन्तेषु[2] भावनामिच्छतो धात्वर्थस्य कर्मत्वप्रसङ्गो न करणत्वं[3] स्यात्।

धात्वापादिततथाभावो वेत्यत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षिते सत्याह—घञन्तादिष्वपीति।

देवदत्तेन पाकः पचनं पक्तिरिति कारकसम्बन्धदर्शनाद्धातवः साध्यं धात्वे याः स्मरणात्। गोत्वमिति त्वप्रत्ययो व्यतिरेकार्थः। शाबलेयस्य गोत्वमिति वैयधिकरण्यप्रयोगनिदर्शनात्। ननु गोत्वमित्यत्र प्रकृतिरव्यतिरेकार्थेति कथं गम्यते। न ह्यत्राव्यतिरेकः प्रतीयते। उक्तमत्र गौः शाबलेय सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनादिति। सैव चेयं प्रकृतिः प्रत्यभिज्ञायते। इति किञ्चिद्विकृता गौः शाबलेयस्येति प्रयोगे गोपिण्ड इति च गोशब्द एवाव्यतिरेकेणार्थो दृश्यते। यत्तु गोत्वमित्यत्राव्यतिरेको न गम्यते तत्र प्रत्ययोपादानेन व्यतिरेकेणाभिभवात्। यदि तु पचतीत्यादिषु साध्यस्वरूपधात्वर्थप्रतीतेः पाकं करोतीति निदर्शनाच्च भावनाभ्युपगम्यते, ततो धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं प्राप्नोति न करणत्वम्। न ह्यकर्मणः साध्यत्वमुपपद्यते, नापि पाकमिति निदर्शनमित्याह—साध्यभावेति।

---

१ 'साध्यरूप्यप्रतीति' इति कपुस्तके पाठः। २ 'तिङन्तेषु' इति खपुस्तके नास्ति।
३ 'करणत्वं न' इति कपुस्तके।

तस्माद्धात्वर्थ एव व्यापारात्मा धातुशब्दोपादानः फलभवनसमर्था भावनाक्रिया चेति सांप्रतम् ।

तदेतदसमञ्जसम् । तथाहि—

दृश्यमाने वस्तुभेदे नेष्टा शब्दार्थमात्रता ।
प्रत्ययार्थेनाभिभवः सिद्धे तद्भावनिश्चयः ॥

दर्शयिष्यते ह्यव्यापारात्मनो धात्वर्थाद्भेदवत् क्रियाऽतो न शब्दसामर्थ्यविलसितमिति युक्तम् । असति हि वस्तुनि तथ्या नाम भवेदपि ।

तस्मादलं धात्वर्थातिरिक्तभावनया धात्वर्थ एव व्यापारात्मना धातुनोपादीयमानः प्रत्ययाच्च फलभवनसमर्थतया गम्यमानः फलभवनसमर्थव्यापारवचनभावनाक्रियाशब्दार्थ इत्याह—तस्मादिति ।

तदेतन्निराकर्तुमाह—तदेतदिति ।

यदि धात्वर्थभावनयोस्तात्त्विको भेदो न स्यात्ततः शब्दोपकल्पित एवायं भेद इत्यभ्युपगम्येत, न त्वेतदस्ति प्रयत्नपरिस्पन्दयोर्धातुवाच्यसंयोगविभागातिरिक्तयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तथाहि चलतीत्यक्षजातः प्रत्ययः संयोगविभागातिरिक्तं परिस्पन्दमालम्बते यथा संयोगविभागयोर्नालम्बनत्वं तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामः । प्रयत्नोऽपि मानसप्रत्यक्षग्राह्यो यस्मिन्सति भूतानि प्रवर्तन्ते स आत्मकर्तृको व्यापारः आत्ममनःसंयोगजेन प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथाहि—गच्छन्क्रममाणो वा प्रयत्नवन्तमात्मानमवैति । स चेच्छासंकल्पाभ्यामन्यः कथमिष्ट्वा संकल्प्य च क्वचिन्न प्रवर्त्तते । नानयोर्भूतप्रवृत्तिव्यभिचारः न च गमनविष्णुक्रमणादेरेवात्मव्यापारत्वं संभवति येन स एव प्रयत्न इत्युच्येत । संयोगविभागात्मकत्वेन सर्वगतात्मकर्तृकत्वानुपपत्तेः । तेनास्ति विष्णुक्रमणाद्यतिरिक्तः प्रवर्तेऽहमित्येतत्प्रत्ययालम्बनभूतः प्रयत्नः, भूतप्रवृत्तिश्च कादाचित्कीर्तनात्र भवितव्यं कारणेन । न चात्मन एव कारणत्वं संभवति । सर्वदा प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र कादाचित्क एवात्मव्यापारः कारणमिति वक्तव्यम् । स च प्रयत्नः । तत्र किं कारणमिति चेत् । अदृष्टचो-

---

१ इतोऽग्रे कपुस्तकस्थं द्विचत्वारिंशत्तमं पत्रं त्रुटितमिति ग्रन्थस्त्रुटितः ।

दित आत्मैवेति वक्ष्यामः । नन्वदृष्टचोदनमपि कादाचित्कमिति कादाचित्कमेव कारणं वक्तव्यमित्यनवस्थाप्रसङ्गः । नैष दोषः नियतकालफलदानस्वभावत्वात्कर्मणां नियत एव काले प्रयत्नादिहेतुकफलोपभोगार्थं कर्तारमात्मानं चोदयतीति किमत्र कुर्मः । प्रतिबन्धकवशेन फलदानं प्रति कालनियमोपपत्तेः । नियतकालमदृष्टचोदनमित्यत्रादोषः । न च भूतानामेवादृष्टचोदनं भवति कर्मणि । अदृष्टशब्दाभिधेये तेषाङ्कर्तृत्वानुपपत्तेः । कर्मणि विधिना नियुज्यते प्रतिषिध्यते वा स कर्मकरो भवति । आत्मनश्च नियोगप्रतिषेधौ नाचिद्रूपस्थायिभूतात्मकशरीरस्य । तेन यत्रापि विष्णुक्रमणादौ भूतानां कर्तृत्वमुपलभ्यते तत्राप्यार्त्विगादिवदन्यव्यापारे तदिति साङ्गप्रयोग आत्मकर्तृक इति । तदुक्तम्

तदुद्देशप्रवृत्तेश्च या या देहेन्द्रियैः क्रिया ।
क्रियते पुरुषेणैव सा सर्वा तत्कृतोच्यते ॥ इति ।

तेनात्मनोऽदृष्टचोदनं न भूतानामिति कादाचित्कप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः प्रयत्न इति । अन्ये त्वाहुः इच्छासंकल्पाभ्यां प्रयत्नः, तौ चोपकारिवस्तुस्मरणात् । तच्च ग्रहणपूर्वकम् । यत्तु सतोरपि तयोः कदाचिन्न यतते तदनन्तरभाव्युपेक्षाद्वेषबुद्धिप्रतिबन्धात् अप्रतिबन्द्धयोस्तु कारणत्वं किमदृष्टचोदनेनेति । तदयुक्तम् । अदृष्टचोदनस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । सर्वत्र हि कर्मफलम् । अपि च कदाचिदिच्छासंकल्पसम्भवेऽपि न प्रयतते । तथा च वक्तारो भवन्ति 'वयमिच्छन्तः कृतसंकल्पाश्चैतावन्तङ्कालमत्र न प्रवृत्ता इदानीं शुभेन कर्मणा प्रवृत्ता निवृत्ता वा' इति । बिना चेच्छासंकल्पं दैववशात्क्वचित्प्रवृत्तिर्दृश्यते । तेनादृष्टचोदनमेव प्रवर्तकम् । इच्छासंकल्पयोस्तु प्रसङ्गान्वयः । तस्मादस्ति प्रयत्नपरिस्पन्दात्मिका धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावनेति न शब्दोपकल्पितो भेद इति वाच्यम् । यदपि भावनास्पर्शनिरपेक्षधात्वर्थसाध्यत्वसिद्ध्यर्थमुक्तम् । धातवस्साध्यभूतमेवार्थं वदन्ति । यत्तु पाकादौ साध्यत्वं न गम्यते तत्प्रत्ययार्थेन सिद्धत्वेनाभिभूतत्वादिति तत्राप्याह प्रत्ययार्थेनेति । यदि धात्वर्थस्य स्वाभाविकसाध्यत्वे किञ्चित्प्रमाणं भवेत्ततः पाकादौ साध्यत्वाप्रतिपत्तिरपि भवेदित्युच्येत । न तु तदस्ति पचत्यादौ भावनासंस्पर्शकृतसाध्यत्वोपपत्तेः । पाकादौ च देवदत्तेन पाक

सम्बन्धग्रहणापेक्षत्वाच्च शब्दस्य न वस्तुरूपक्लृप्तौ[1] विभवः। निश्चिते तु[2] धातुभिर्भाव्यतयेहोपादानेऽभिभवाभिधानं युक्तम् । न चेह[3] तथा प्रमाणाभावात् । साधनसंबन्धस्य गम्यमानभावनाविषयत्वात् ।

तथादर्शनाच्छङ्कुलया खण्डइति ।

इति कारकसंबन्धस्य लक्ष्यमाणभावनाविषयत्वात् । तथाहि––एवमर्थेऽत्र समाप्यते देवदत्तेन पाकः क्रियते न देवदत्तेन पाक इत्येतावति स्थीयते इत्यर्थः । पूर्वार्द्धं विवृणोति––दर्शयिष्यते इति ।

यद्यपि दृश्यमाने वस्तुभेद इत्यनेन भेदप्रमाणमुपन्यस्तं तथापि विस्पष्टप्रमाणाभिप्रायेणोक्तं दर्शयिष्यते इति ।

विक्लिद्यन्ति पचन्तीति न विशेषः प्रकल्प्यते ।

इत्यत्रानन्तरमेव तथा ।

देवदत्तस्य करणं न पाकमविकल्पते ।

इत्यत्र च यदि धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावना नाभ्युपगम्येत ततः संबन्धिन्यगृहीते सति अगृहीतसंबन्धः प्रत्ययः कथमिव भावनाबुद्धिं कुर्याद्येन शब्दोपकल्पितो भेद इत्युच्यते, इत्याह––सम्बन्धेति ।

विभवः सामर्थ्यमित्यर्थः । पाकस्याभिनिर्वर्तनं करोती त्यत्र यद्यपि पाकादिनिर्वर्तनादन्यः करोत्यर्थो न प्रतीयते तथापि पाकादिविषयकरोत्यर्थे करोतेर्व्युत्पत्तिः । अस्ति च पाकादिकर्मकः पाकादिकरणको वा करोत्यथः निर्वर्तनत्वविद्यमान एवोपचरितो भवतस्तु पाकादिव्यतिरिक्तभावनाभावान्न क्वचित्संस्वन्धग्रहणं संभवतीति न भेदकल्पनोपपत्तिः । इदानीमुत्तरार्द्धं विवृणोति––निश्चिते त्विति ।

साधनसम्बन्धस्येति । 'देवदत्तेन पाकः' इति धात्वर्थेन लक्ष्यमाणाध्याह्रियमाणक्रियतेः शब्दवाच्यभावनाविषयत्वादित्यर्थः । दृश्यते च गम्यमानभावनाविषयः कारकसम्बन्ध इत्याह––तथेति ।

---

१ 'वस्तुक्लृप्तौ' इति कपुस्तके पाठः । २ 'निश्चितेभिर्भावनाद्येयोपादाने सति भावाभिभवाभिधानम्' इति खपुस्तके । ३ न च तया इत्येव खपुस्तके ।

किञ्च
विक्लिद्यन्ति पचन्तीति न विशेषः प्रकल्प्यते ।
ऋते व्यापारनानात्वात् कर्तृभेदोऽपि वै कुतः ॥

न तावत्तिङन्तेषु धात्वर्थ एव व्यापारत्वेनोपादीयते विक्लिद्यन्ति पचन्तीति धात्वर्थाभेदात्प्रत्ययाभेदप्रसङ्गात् ।

कर्तृभेदान्नैवमिति चेत् । न, व्यापारभेदमन्तरेण तदनुपपत्तेः । तथाहि साधनानां नियोक्तृत्वे कर्तृलक्षणे देवदत्तादय एव कर्तारो न तण्डुलाः । अनुगततया धातुनाऽभिधीयमानव्यापारत्वे तु तण्डुला एव कर्तारः । एतेन भिनत्ति विदलति छिनत्ति द्वेधा भवतीत्यादयो व्याख्याताः । तस्माद्धात्वर्थातिरिक्तो व्यापार उपेयः यत्कृतोऽर्थभेदः कर्तृभेदश्च ।

एतावत्युक्ते शङ्कुलया खण्डः क्रियते इत्येतावत्यर्थे वाक्यं समाप्यत इति । इतश्च धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावनाऽस्तीत्याह—किञ्चेति ।

यदि धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावनाभ्युपगम्यते तदा विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्यनयोरपि शब्दयोस्तुल्यार्थत्वं प्राप्नोति । उभयोरपि विक्लित्यात्मकपाकविषयत्वात् । ननु पचतीतिप्रत्ययेोपात्तदेवदत्तादिकर्तृकः पाकोऽभिधीयते विक्लिद्यन्तीति च तण्डुलकर्तृकोऽतः कथमेकार्थ्यमित्याशङ्क्याह—ऋते व्यापारेति ।

सत्यं कर्तृभेदे सत्यर्थभेदो भवति । स एव धात्वर्थातिरिक्तव्यापारानभ्युपगमे न युक्तः । तथाहि—साधननियोजकस्य कर्तृत्वे देवदत्तादय एव कर्तारो न तण्डुलाः, धातुनाऽभिधीयमानव्यापारस्य तत्त्वे तण्डुला एव पाकस्य तण्डुलव्यापारत्वात् । पाकाद्यतिरिक्तव्यापाराभ्युपगमे तु देवदत्तादेरपि प्राधान्याभिहितव्यापारस्य कर्तृत्वाद्भवति कर्तृभेदोऽर्थभेदश्चेत्यर्थः । तत्र पूर्वार्द्धं तावद्विवृणोति—न तावदिति ।

उत्तरार्द्धं विवृणोति—कर्तृभेदादिति ।

अपरः कल्पः। स्यान्मतं कर्मसमवायिक्रियेष्वेव धात्वर्थातिरिक्तो व्यापारोऽभ्युपगम्यते कर्तृस्थक्रियेषु कथमिति ?

उच्यते

ऋते व्यापारनानात्वात् कर्तृभेदोपि वै कुतः।

भिनत्तीति प्रयोजकदेवदत्तादिकर्तृको व्यापारोऽभिधीयते। विदलतीति तु प्रयोज्यकाष्ठादिकर्तृको धात्वर्थः। तथा छिनत्तीति देवदत्तादिकर्तृक एव द्वैधाभवतीति प्रयोज्यवृक्षादिकर्तृकः। त्वत्पक्षे चैषां शब्दानां धात्वर्थव्यतिरिक्तव्यापारानभ्युपगमे तुल्यार्थत्वं स्यात्। धात्वर्थव्यतिरिक्तो भाव इति श्लोकार्थफलं दर्शयति—तस्मादिति।

इदानीं व्याख्यानान्तरं करोति—अपर इति।

यदा चोत्तरार्द्धस्यार्थान्तरं व्याख्यायते तदा तदर्थोऽपि पूर्वार्द्धस्यैव दर्शयितव्यः। शक्यते च दर्शयितुम् एकार्थप्रतिपादनेन सूचितत्वात्।

अनेन शङ्कां दर्शयति। अयं चाशङ्कार्थः कर्मसमवायिक्रियेषु विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्येवमादिषूक्तेन प्रकारेण धात्वर्थातिरिक्तः कर्तृव्यापारो बोद्धुं शक्यते। तदनभ्युपगमेऽभिधीयमानव्यापारत्वे च कर्तृलक्षणे सति तण्डुला एव सर्वत्राभिधीयमानव्यापारत्वेन कर्तारः प्राप्नुवन्ति। न हि तण्डुलादिकर्मसमवायिना पाकेन प्रयोज्यव्यापारेणाभिधीयमानेनाभिधीयमानव्यापारा देवदत्तादयो भवन्ति तेनावश्यं कर्मसमवायिक्रियेषु देवदत्तादीनामभिधीयमानव्यापारत्वसिद्ध्यर्थं प्रयोज्यव्यापारातिरिक्तो व्यापारोऽभ्युपगन्तुं शक्यः। कर्तृस्थक्रियेषु तु यजते यजन्तीत्येवमादिषु शब्देषु यागधात्वर्थस्य यजमानर्त्विक्स्थत्वादुभयोरप्यभिधीयमानव्यापारत्वेन कर्तृत्वापत्तेः। असत्यपि व्यापारान्तरे भवति कर्तृभेदोऽर्थभेदश्चेत्यव्यापकमिदं कर्तृभेदकारणमिति। एतदाशङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं योजयति—उच्यते इति।

'ऋत्विजो यजन्ति' 'यजते यजमानः' इत्यगुणतो धातुनाऽभिधीयमानव्यापारस्य कर्तृत्वात्संकल्पविशेषस्य च यज्यभिधेयस्य यजमानव्यापारत्वाद् 'यजन्ति याजकाः' इत्यनुपपत्तिः। धात्वर्थातिरिक्तव्यापारप्राधान्यविवक्षायां तूपपद्यते। नन्वनभिधानेऽपि व्यापारभेदस्य स्वातन्त्र्यविवक्षाभेदात्कर्तृभेदः करणभेद इवातिशयविवक्षाभेदादुपपद्यते। किमिदं स्वातन्त्र्यम्? साधनानां नियोक्तृत्वम्। काष्ठादीनि पचन्तीति

यदि यजत इत्यत्र धात्वर्थ एव क्रिया 'यजन्ति याजकाः' इत्यत्रापि सैवेति कर्तृभेदोऽपि न स्यात्, दृश्यते चासौ। 'यजते' इत्यत्र यजमानः कर्ता, 'यजन्ति' इत्यत्र ऋत्विजः। न चैवं कर्तृभेदो व्यापारभेदं विना घटत इत्याह—**ऋत्विज इति।**

प्राधान्येन तु धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्त्तेत्यस्मिन् कल्पे यजेरुभयत्र प्रयोगात्तस्य च संकल्पवचनत्वादन्यधनस्य चान्येनासंकल्पाद्यजमान एवोभयत्र कर्ता स्यात्। न चैदस्ति। तस्मात्कर्तृभेदाद्व्यापारभेदेन विना तदनुपपत्तेर्भावितव्यं व्यापारभेदेनेत्याह—**धात्वर्थातिरिक्तेति।**

इतरोऽन्यथा प्रत्यवतिष्ठते—**नन्वनभिधानेऽपीति।**

यद्यपि धात्वर्थाद् व्यापारान्तरं नाभिधीयते इति तथापि धात्वर्थ एव स्वातन्त्र्यविवक्षाभेदात्कर्तृभेदो भवति। तस्मिन्नेव यजर्थे यदर्त्विजां स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा 'यजन्ति याजकाः' इति प्रयुज्यते। यजमाने तु स्वातन्त्र्येण विवक्षिते(यजते) यजमान इति। विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ति, यथा प्रदीपेन पश्यामि इति व्यवहितमपि दीपं करणत्वेनोपदिशन्ति, दर्शनक्रियायां तस्यातिशयो विवक्षित इति। इतरोऽनुपपत्तिमभिसंधाय पृच्छति—**किमिदमिति।**

अन्यस्तु प्रसिद्धमेवैतदित्याह—**साधनानामिति।**

यः साधनानि नियुङ्क्तेऽसौ स्वतन्त्र इत्याख्यायते। एतद् दूषयति—**काष्ठादीनीति।**

---

१ 'धातुना विधीयमानव्यापारस्याक' इति ख पुस्तके। २ 'क्षायामुप' इति ख पुस्तके।
३ 'नियोजकत्वम्' इति ख पुस्तके।

कथम् ? नियोज्यान्तराभावान्नियोक्तृत्वविवक्षा प्र-योज्ये न स्यात्[1]। तस्मात् प्राधान्येन प्रतिपाद्यमान-व्यापारता स्वातन्त्र्यम्। तथा चोक्तम्[3]-स्थालीस्थे प्रयत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति[2]।

भवतु व्यापारभेदो धातूपादान एव तु सः। तथा हि पचिना देवदत्तव्यापारोपादानाद् विक्लिदिना[4] चानुपादानात् विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्यर्थभेदकर्तृभेदौ।

काष्ठादीनि पचन्तीत्यपि प्रयुज्यते तच्चैतत्साधनानां नियोक्तृत्वे कर्तृल-क्षणे न घटत इति। कस्मादित्यत आह—नियोज्यान्तरेति।

काष्ठादीन्येव हि नियोज्यानि न ततो नियोज्यान्तरमस्ति। अतः प्रयोक्तृनियोज्ये काष्ठादौ नियोक्तृत्वं विवक्षितुं न शक्यत इति। तस्मा-न्नैतत्कर्तृलक्षणं किं त्वन्यदेवेत्याह—तस्मादिति।

यस्य व्यापारं प्राधान्येनाख्यातं ब्रवीति तत्स्वतन्त्रम्। काष्ठादीनि पच-न्तीति काष्ठादीनां व्यापारः प्राधान्येनाभिधीयते। तस्मात्तानि स्वतन्त्राणि। अत्र वृद्धानुमतिं दर्शयति—तथा चोक्तमिति।

प्रयत्न इतीह स्थालीव्यापारः कथ्यते यथा पच्यमानमोदनं बिभर्ति। स्थाल्या हि धार्यमाण ओदनो निर्वर्त्यते, नान्यथा। तदनेन वर्त्मना स्थाली ओदनपाके स्वतन्त्रेत्युच्यते। अथवा प्रयत्न इति पुरुषप्रयत्नोऽभिधीयते तस्मि-न्नोदनभावनापरनाम्नि अनुग्राह्यत्वेन स्थालीस्थे विवक्ष्यमाण इत्यर्थः। न खलु विना स्थाल्या कश्चिदोदनं भावयितुं प्रभवतीति। तदेवं विक्लिद्यन्ति पचन्तीति यजन्ति यजते इति तावत् कर्तृभेदादवस्थितो व्यापारभेदः। विक्लिद्यन्तीत्यत्र तण्डुलानां व्यापारः प्राधान्येनाभिधीयते, पचन्तीत्यत्र देवदत्तादीनाम्। सेयं भावनोच्यते। विक्लेदनं तु भवनमोदनस्येति। भवत्वेवं धात्वर्थ एवासावित्याह—भवत्विति।

एतदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति।

---

१ ‘ नियोक्तृविवक्षाप्रयोगो ’ इति ख पुस्तके। २ ‘ स्थालीस्थायत्त्वेन कथ्यमाने ’ इति ख पुस्तके। ३ ‘ तथा च ’ इति ख पुस्तके। ४ ‘ विक्लित्तिना ’ इति ख पुस्तके।

यजतिना चर्त्विग्व्यापारस्य तादर्थ्येनाभिधाना-दृत्विजां कर्तृत्वोपपत्तिः । तथा[१]चोक्तं तदभिसन्धि-पूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा यत्तत्सर्वं पच्यर्थ इति ।

नैतत्सारम्—

विक्लित्तिमात्रसंकल्पविशेषैकावलम्बिनौ ।[१]

ज्ञायमानतदर्थत्वान्नैष्ठावन्याभिधायिनौ ॥

भावाभिधायिनौ पाको याग इति विक्लित्तिमात्रं संकल्पमात्रं चाचक्षाते पचतियजती, न तदतिरिक्तौ कर्तृव्यापारौ । पाकस्य क्रिया सिद्धेर्त्वे[२]निदर्शनात् ।

पचिः प्रयोजकस्य देवदत्तादेर्व्यापारं ब्रवीति न विक्लेदनं, विक्लिदिस्त-ण्डुलानां व्यापारं ब्रवीति न देवदत्तादेस्तत्कृतोऽर्थभेदः कर्तृभेदश्च युज्यते । तथा यजन्ति याजका इत्यत्र यजिना यागार्थं ऋत्विग्व्यापार उपादीयते । यजन्ति यागसिद्धार्थमवदानादीनि कुर्वन्ति इत्यर्थः । ततो यजन्ति याजका इत्युपपन्नमृत्विजां स्वातन्त्र्यमकुर्वतामपि, तदेतदाह—यजतिनेति ।

अत्र वृद्धानुमतिं दर्शयति—तथा चोक्तमिति ।

पाकमभिसन्धाय प्रेषणमध्येषणं वा करोतीति सर्वोऽसौ पचिनाऽभिधीयते यः पक्तारं प्रेष्यत्यध्येष्यति वा सोऽपि पचतीत्युच्यते । तत्र प्रेषणाध्येषणे पच्यर्थौ भवतः । तथा च 'षड्भिर्हलैः कर्षति' इति प्रेषक एवाभिधीयत इति । एतन्निराचष्टे—नैतत्सारमिति ।

भावे घञादयो विधीयन्ते । धात्वर्थश्च केवलो भाव इत्यभिधीयत इति पाकशब्दाद्विक्लेदनं प्रतीयते न तु देवदत्तव्यापारः । तस्माद्विक्लेदनमेवा-स्यार्थः । यागशब्दाच्च संकल्पविशेषोऽवगम्यते । योऽयं देवतामुद्दिश्य पुरोडाशादेरुत्सर्गस्तदस्य संकल्पविशेष एवार्थो नावदानादय ऋत्विजां व्यापारा इति । तदेव दर्शयति—भावाभिधायिनाविति ।

कर्तृव्यापारानभिधाने कारणमाह—पाकस्येति ।

---

१ 'यथोक्तम्' इति ख पुस्तके पाठः । १ 'विक्लित्तिसंकल्पमात्रवादिनीति पञ्चिका' इति ख पुस्तके । २ 'स्वनिलयदर्शनात्' इति क पुस्तके ।

तथा 'पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव' 'यजते यजमानः' इति तन्मात्रस्यैव तद्व्यापारत्वाभ्युपगमात्। तथा 'पचति देवदत्तः' 'यजन्ति याजकाः' इतिप्रज्ञायमानतदर्थस्यं नार्थान्तरविषयत्वं युक्तम्।

अव्यभिचाराद्धि तन्मात्रमेव तदर्थो नाधिकं व्यभिचारात् शब्दान्तरनिबन्धनत्वाच्च। प्रत्ययागमे हि प्रतीयमानँस्तदर्थ एव कर्तृव्यापारः।

घञन्तेन सिद्धवद्धात्वर्थोऽभिधीयते। तद्यदि विक्लेदनार्थकर्तृव्यापारः पचेरर्थः स्यात्ततः पाक इत्यस्यार्थं पाकस्य क्रिया सिद्धेति व्याचक्षीरन्, नत्वेतदस्ति। तथाहि पाकः सिद्ध इति वदन्ति, न तु पाकस्य क्रिया सिद्धेति। एवं तावत्कृदन्तौ व्याख्यातौ। तिङन्तयोरपि स एवार्थ इत्याह—तथेति।

पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेवेति तण्डुलानामेव व्यापारो विक्लेदनात्मकोऽभ्युपेयते स्वयमेवेतिनिदर्शनात् तथा 'यजते यजमानः' इति संकल्पविशेष एव यज्यर्थोऽभ्युपेयते आत्मनेपदप्रयोगात्। तावेतावुभयत्रापि सिद्धार्थविशेषौ कथं पचति देवदत्तो यजन्ति याजका इत्यत्राभिधेयान्तरे वर्तयितुं शक्येते इत्याह—तथा पचतीति।

अत्र कारणमाह—अव्यभिचारेति।

सत्येव विक्लेदने कर्तृव्यापारे चासत्यपि पचिः प्रयुज्यते। तस्मादव्यभिचाराद्विक्लेदनमेव तस्यार्थो न कर्तृव्यापार इति। ननु पचतीति प्रतीयते कर्तृव्यापारः, स कथं तद्वाच्यो न स्यादत आह—शब्दान्तरेति।

योऽयं पचेः परः प्रत्ययः सोऽस्याभिधायक इति। ननु पचतीति श्रुतेः प्रतीयते कर्तृव्यापारः, प्रत्ययस्यासावर्थो न पचेरिति कथमुन्नीयते इत्याशङ्क्याह—प्रत्ययागमे इति।

---

१ 'स्यानयान्तर' इति क पुस्तके। २ 'देतन्मा' इति ख पुस्तके। ३ 'न त' इति ख पुस्तके।

यथोक्तम्—

तथा क्रमवतोर्नित्यस्प्रकृतिप्रत्ययांशयोः ।
प्रत्ययश्रुतिवेलायां भावनात्मा प्रतीयते ॥

प्रधानानाञ्च प्रायेण प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यादपि प्रत्ययार्थत्वम् ।

अस्त्यादिषु व्यभिचार इति चेत् । न, वस्तुतो भावेऽपि शब्दात्तथाप्रतीतेः[1] । अन्यथाऽस्ति[2] भावः सत्तेत्यभेदः[3] प्रसज्यते ।

सत्ताया एव व्यापारात्मना प्रतीतेर्भेद इति चेत् ।

विना प्रत्ययेन पाक इत्यत्र न प्रतीयते, प्रत्यये सति पचतीत्यत्र प्रतीयते; तथा पचतीत्यत्र प्रकृतौ श्रुतायां न प्रतीयते, प्रत्यये तु श्रुतेऽवगम्यते, तस्मात्तदर्थ इति । अत्र वृद्धानुमतिं दर्शयति—**यथोक्तमिति** ।

अपि च पचतीत्यत्र प्राधान्येन कर्तृव्यापारोऽवसीयते । प्रधानस्य च प्रत्ययार्थत्वं 'वैवस्वतः' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तस्मात्प्रत्ययार्थो भावनेत्याह—**प्रधानानाञ्चेति** ।

पाक इत्यत्र पुरुषव्यापारव्यभिचारात्पचिना पुरुषव्यापारानभिधानमुक्तम् । यद्येवं प्रत्ययोऽपि नाभिदधातीत्याह—**अस्त्यादिष्विति** ।

अस्तीति न व्यापाराविष्टे वस्तुनि प्रयुज्यते किन्तर्हि सत्ता । न च सत्ता व्यापार इति । इदम्परिहरति—**न वस्तुत इति** ।

सामान्यान्तरा विशेषणत्वेन प्रतीयन्ते सत्ता तु द्रव्याकारेण सन् घटः, अस्ति घट इति । तत्र तिङां व्यापारैकवाचित्वात्तैरभिधीयमाना सत्ता व्यापारात्मना प्रतीयत इति । यदि पुनरस्तीति व्यापारो नाभिधीयेत ततोऽस्ति सत्ता भाव इति प्रत्ययाभेदः स्यादित्याह—**अन्यथेति** ।

यदि भवत्यादिधात्वर्थातिरिक्तव्यापारप्रत्ययो नाभ्युपगम्येत ततो भावसत्ताशब्दसमानार्थ एवास्तिशब्दः सिद्धार्थप्रतिपादकः प्राप्नोति । पूर्वापरीभूतस्तु भवत्याद्यर्थोऽवगम्यते । सत्तैवास्त्यादिषु साध्यात्मना प्रतीयते न व्यापारान्तरम्, सत्तादिशब्दे तु सिद्धतयेति भेद इति चोदयति—**सत्ताया इति** ।

---

१ 'शब्दात्प्रतीतेः' इति ख पुस्तके । २ 'याऽस्तेर्मा' खे । ३ 'त्यभेदादभेदः' इति ख पुस्तके पाठः ।

न, व्यापारान्तरसंस्पर्शकृतस्य साध्यत्वस्य पच्या-दिषु निश्चयात् । इहैव तर्हि व्यभिचारो 'यजते यजमानः' 'पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव' इति । व्यापारान्तरोपगमे वा धातोरव्यभिचारः । न, अभ्युपगमात् । तिङाऽभिधानस्य तन्निबन्धनत्वात्, तस्यान्यथासिद्धेः । पाकादिषु व्यभिचारात्, भेदेनानिदर्शनादप्रतीतेः,

तत्र परिहारमाह—**न व्यापारान्तरेति** ।

व्यापारान्तरसंस्पर्शकृतं धात्वर्थसाध्यत्वमुक्तम्—

"कः पाकः पचतीत्यत्र बुद्धिभेदमपन्हुते ।"

इत्यत्र । तेनात्रापि व्यापारान्तरसंस्पर्शकृतमेव साध्यत्वं न सत्तायाः स्वाभाविकमिति । यद्यस्त्यादिषु कथञ्चिद्व्यभिचारः परिहृतः, इह तर्हि दुष्परिहरो व्यभिचार इति चोदयति—**इहैवेति** ।

अत्र परिहारमाह—**नेति** ।

अत्र व्यापारान्तरमस्माभिरभ्युपगतमेव । तत्र हेतुमाह—**तिङेति** ।

लकारेणाभिधानस्य व्यापारान्तरानिबन्धनत्वात् । अतो नास्ति प्रत्ययव्यभिचारः । यत्तु धातुव्यभिचारे पूर्वमुदाहृतं, तत्पराभिप्रायेण । परेणात्र व्यापारान्तरं नाङ्गीकृतम् । वस्तुतोऽत्रापि पुरुषव्यापारस्तण्डुलेष्वोदने वा आरोप्यते तं प्रत्यानुगुण्यात् । यो हि यदनुगुणस्स तत्करोतीत्युच्यते । पच्यत इति च पाकः साध्यत्वेनावगम्यते । साध्यत्वञ्च व्यापारान्तरसंस्पर्शनिबन्धनम् । न च तण्डुलानां विक्लेदनादोदनस्य च भवनाद्व्यापारान्तरमस्ति, यत्कृतं पाकस्य साध्यत्वं स्यात् । अतः पक्तृव्यापार एव तत्रारोपितस्तिङाऽभिधीयत इति । कथन्तर्हि वस्तुतो धातावव्यभिचारिण्यधात्वर्थस्य भावनाया इत्याशङ्क्याह—**तस्येति** ।

अस्य धातुव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेरभ्युपगतमस्माभिरत्र व्यापारान्तरम् । कथमन्यथासिद्धिरित्यपेक्षिते सत्याह उदाहरणान्तरम्—**पाकेति** ।

---

१ 'पचादौ' इति ख पुस्तके पाठः । २ 'व्यापारोपगमे' इति ख पुस्तके पाठः ।
३ 'गमात् न व्यभिचारः' इति ख पुस्तके । ४ 'तस्यासिद्धेः' इति ख पुस्तके ।
५ 'दतः प्रतीतेः' इति ख पुस्तके पाठः ।

**इतरत्राख्याते भेदेन निष्कर्षणात् । अन्यथा तुल्यत्वा-
दनिष्कर्षणं स्यात् । सामान्यविशेषयोश्च साध्यसाध-**

नैव 'यजते यजमानः' 'पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव' इत्येतदेव धातुव्यभिचारोदाहरणं, येन वस्तुत एव तस्मिन्नुदाहरणे धाताव्यभिचारिणि सर्व्वत्र धातोरव्यभिचारादिति ।'नैव यजते यजमानः'पच्यन्ते तण्डुलाः,स्यात् , पाकादिषु व्यभिचारस्य विद्यमानत्वादिति । कथम्पाकादिषु व्यभिचार इत्यपेक्षिते सत्याह—भेदेनेति ।

पाकस्य क्रिया सिद्धेति न पाकादिधात्वर्थभेदेन करोत्यर्थं निदर्शयति । नापि निष्कर्षणं प्रतीयते । यदि व्यापारान्तरं स्यात् ततः पचत्यादिशब्दतुल्यत्वात्प्रतीतिनिदर्शने स्याताम् । 'नानभ्युपगमात्' इति क्वचित्पाठः । तत्रायमर्थः-न प्रत्ययस्य व्यभिचारो नापि धातोरव्यभिचार इति प्रतिज्ञातम् । तत्रोत्तरप्रतिज्ञायां तावत्कारणमाह-अनभ्युपगमादिति । व्यापारान्तरस्यात्र भवताऽनभ्युपगमाद्भवति भवदभिप्रायेण धातुव्यभिचारोदाहरणमेतत् । सर्वत्र व्यापारान्तरं निन्हुवानेन भवता यत्रास्माभिर्व्यापारान्तरमापादितं विक्लिद्यन्ति पचन्तीत्यनेन तत्रैवाङ्गीकृतो व्यापारभेदः । अस्माभिश्च यजति पचतीत्यत्र व्यापारान्तरमापादितम् । तेन विना देवदत्तादीनामृत्विजाञ्च कर्तृत्वानुपपत्तेः, न तु'यजते यजमानः' 'पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव' इत्यत्र । यागपाकमात्रेण अभिहितव्यापारत्वाद् यजमानतण्डुलानाम् । तिङाभिधानस्येति । अत्र हेतुः तन्निबन्धनत्वादिति । व्यापारान्तरनिबन्धनत्वादित्यर्थः । अतन्निबन्धनत्वादिति क्वचित्पाठः । अत्राप्ययमर्थः—अधात्वर्थनिबन्धनत्वात्, व्यापारान्तरनिबन्धनत्वादिति यावत् । अत्रैव कारणमाह-तस्यान्यथासिद्धेरिति । उपरितनस्तु ग्रन्थो व्याख्यात एव । "यजते यजमानः" "पच्यन्ते तण्डुलाः स्वयमेव" इत्यत्र यागं करोति पाकं कुर्वन्ति इति धात्वर्थनिष्कर्षेण प्रतीतिर्न धात्वर्थसामान्यनिबन्धना, येनात्र प्रत्ययव्यभिचारः स्यादित्याह—**सामान्येति** ।

---

१ 'योः साध्यस्य साधनत्वायोगात्' इति ख पुस्तके पाठः ।

नभावायोगात्, सामान्यस्यासाध्यत्वात् अनभिधे-
याख्यानानुपपत्तेश्च ।

न व्यभिचार इत्यत्र प्रतिज्ञातार्थेन व्यापारान्तरनिबन्धनबलेनाभिधान-मित्याशङ्कानिराकरणमुखेन हेतुत्रयमुपन्यस्तमिति द्रष्टव्यम् । कथमयोग इत्यपेक्षिते सत्याह—सामान्यस्येति ।

धात्वर्थसामान्यस्य साध्यरूपत्वात्तदभिप्रायेण यागं करोतीति साध्यसाधनप्रत्ययो न घटते । यदि च ' यजते ' इत्यत्र व्यापारान्तरप्रत्ययो नाभ्युपगम्येत ततो यागं करोतीति निदर्शनवाक्येनानभिहित एवार्थः समाख्यातः स्यादित्याह—अनभिधेयेति ।

अत्र चोदयन्ति-यदिदं धातुव्यभिचारार्थमुपन्यस्तं 'पाको याग इति विक्लित्तिमात्रं संकल्पमात्रं चाचष्टे पचतियजती,' यच्च प्रत्ययाव्यभिचारसिद्ध्यर्थं 'वस्तुतो भावेपि शब्दात्प्रतीतेः' इत्युक्तं, तदुभयमप्ययुक्तम् । यदि पाक इत्यत्र पाकारादिः ककारान्तः शब्दो व्यापारान्तरं व्यभिचरति, पचतीत्यत्र पचित्यस्य शब्दान्तरस्य किमायातम् ? न ह्यनन्यवद्भवतीत्यनेन न्यायेनोभयत्रैकः शब्दः स्यात् पूर्वावयवविनाशेऽवयवान्तरोपजन इव देवदत्तः ।

यतः—

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥

इत्यनेनास्य निराकृतत्वात् । अतोऽन्यत्वमेव प्रतीमः । अन्यच्चोक्तम्—

पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः ।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥

यत्र स्वरभेदेन भवतिभवतिशब्दयोर्भवति भेदस्तत्रानयोर्वर्णभेदेऽपि न भेद इति दुःप्रतिपादमेतत् । न चैवं वक्तव्यं पचतिशब्दवत्पाकशब्देपि 'पच्' इतीयमेव प्रकृतिः, चकारस्य तु ककारादेशो भवति पशब्दस्य च दीर्घत्वं कृतम्, अतः स एवायं शब्द इति । पकारादेश्चकारान्तस्य शब्द-

---

२ ' भिधानाख्या ' इति ख पुस्तके पाठः ।

कृपया इस ग्रन्थ को अन्तिम अङ्कित तिथि वा उससे पूर्व वापस करें।
विलम्ब करने पर ५ नये पैसे की दर से प्रतिदिन दण्ड दातव्य होगा।
